

VNIVERSITAT E VALÈNCIA

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA I DOCUMENTACIÓ

*La medicina en els sainets
d'Eduard Escalante i Mateu*

TESI DOCTORAL
de N'Àngel-Vicent CALPE I CLIMENT

DIRECTORS
Dr. D. José Luis FRESQUET FEBRER
Dr. En Joan MICÓ NAVARRO

Juny de 2000

D. José Luis FRESQUET FEBRER i En Joan MICÓ NAVARRO,
professors titulars del Departament d'Història de la Ciència
i Documentació de la Universitat de València,

CERTIFIQUEM:

que la present tesi doctoral "*La medicina en els sainets
d'Eduard Escalante i Mateu*" presentada pel doctorand
N'Àngel Vicent CALPE I CLIMENT ha segut elaborada
seguint les nostres direccions.

Ciutat de València, Juny de 2000

Desitge manifestar el meu agraïment al professor José María López Piñero, culpable seductor del meu interès per la història de la ciència i instigador d'este treball. També als meus codirectors, José Luis Fresquet Febrer i Joan Micó Navarro, que saberen arreplegar el testimoni, per la paciència i recolzament que m'han demostrat en estos anys de determinis incomplits. I, com no, als membres del Departament d'Història de la Ciència i Documentació i de l'Instituto de Historia de la Ciencia y Documentación "López Piñero" que m'han ajudat a pesar de les difícils circumstàncies del meu "quasi-exili".

Paraules clau: Eduard Escalante; folkmedicina; història de la ciència; medicina i literatura; medicina popular; teatre valencià.

A Fede i Àngels, *in memoriam*

Als amics que he tingut abandonats
per açò que teniu entre mans

EDUARD ESCALANTE I MATEU

(Gravat tret de FERRERES: 1965)

TAULA DE CONTINGUTS

I. Introducció	15
II. L'època: la societat valenciana del segle XIX	21
A) Context sociopolític	
B) Context medicocientífic:	
1. Les ciències de la salut	
2. Ciència i tècnica	
C) Context sociolingüístic: la Renaixença Valenciana	
• Taula 1, Cronològica	36
III. L'autor: Eduard Escalante i Mateu	
• Gràfic 1. Arbre genealògic	51
IV. L'obra	53
• Taula 2. Relació completa de les obres / bibliografia	56
• Gràfic 2. Producció.	59
V. Objectius	61
VI. Materials i metodologia	63
A) Delimitació de les àrees temàtiques o semàntiques	64
B) Determinació del nivell d'anàlisi semàntica	67
C) Consideracions sobre les llengües del text	69
D) Nota sobre l'edició i tractament ortogràfic del text	71
E) Formes de presentar el material	74
1. Presentació dels Testimonis	
2. Presentació del lèxic	
2.1. Vocabulari	
2.2. <i>Thesaurus</i> : classificació per famílies ideològiques i semàntiques	
2.3. Expressions lingüístiques	
F) Tractament del lèxic	77
G) Confecció de l'arbre semàntic del <i>thesaurus</i>	79
1. Procediment i criteris	
2. Arbre semàntic	
3. Llistat de descriptors	
H) Disseny de la base de dades i tractament informàtic	89
VII. Resultats	91
A) Testimonis historicomèdics i historicocientífics:	93
1. Conceptes	93
1.1. Influència de la medicina acadèmica i d'uns altres sistemes	
1.2. Conceptes de la salut i cosmovisió del cos	
2. El ser humà: parts i funcions	113
2.1. La vida i la mort	
2.2. Etapes de la vida	
2.3. La persona en general	
2.4. Sabers morfològics i anatòmics	
2.5. Processos fisiològics	
2.6. Funcions superiors o cerebrals	
2.7. Sexe i reproducció	
3. Les malalties i les seues manifestacions	137
3.1. L'origen de la malaltia	
3.2. Manifestacions de la malaltia	
3.3. Les passions: emocions que repercutixen en la salut	
3.3.1. Amor i desengany amorós	
3.3.2. Irritació, indignació i acalorament	
3.3.3. Alteracions de l'ànim	

3.3.4. Disgusts	
3.3.5. Por, esglais, impressions i sortits	
3.3.6. Aprensió i obsessions	
3.3.7. Cels	
3.4. Dolences i malalties	
3.4.1. Processos generals	
3.4.2. Malalties per identificar	
3.4.3. Trastorns de l'alimentació	
3.4.4. Malalties infeccioses sistèmiques	
3.4.5. Alteracions bucodentals	
3.4.6. Alteracions digestives.	
3.4.7. Alteracions i malalties neurològiques	
3.4.8. Alteracions oculars	
3.4.9. Alteracions osteomusculars	
3.4.10. Alteracions de la pell i les fàneres	
3.4.11. Alteracions respiratòries i ORL	
3.4.12. Follia	
3.4.13. Alteracions i malalties humorals	
3.4.14. Malnoms i defectes físics	
3.5. Les agressions	
3.6. Beneficis de la malaltia	
3.7. Problemes socio-sanitaris	
3.7.1. Enolisme	
3.7.2. Ludopatia	
3.7.3. Maltractes	
3.7.4. Tabaquisme	
4. La terapèutica	199
4.1. Actituds davant la malaltia	
4.2. Matèria mèdica i farmacopea	
4.2.1. Matèria mèdica aplicada	
4.2.2. Matèria mèdica citada	
4.2.3. Medicaments i remeis no identificats	
4.2.4. Presentacions farmacèutiques	
4.2.5. Remeis populars o usats per agents no acadèmics	
4.3. Teràpia ambiental	
4.3.1. La salubritat dels aires i les muntanyes	
4.3.2. Les aigües i els balnearis	
4.3.3. Els banys com a teràpia específica	
4.4. Tècniques quirúrgiques	
4.4.1. Cirurgia menor	
4.4.2. Sagnies	
4.5. Tècniques estomatològiques	
5. La prevenció	231
5.1. Higiene i salut pública	
5.1.1. Banys públics	
5.1.2. Les epidèmies	
5.1.3. Control dels gossos abandonats	
5.2. Higiene privada i hàbits de salut	
5.2.1. Higiene de la llar	
5.2.2. Abastiment d'aigües i desaguament	
5.2.3. Higiene personal	
5.2.4. Prevenció personal	
6. Les professions i l'activitat assistencial	239
6.1. Els agents populars	
6.1.1. El barber, agent sanitari	
6.1.2. La comare	
6.1.3. Dentiste i xarlatà	
6.1.4. Curanderisme i màgia	
6.2. Els agents acadèmics	
6.2.1. El metge	

6.2.2. L'estudiant de medicina	
6.2.3. El cirurgià	
6.2.4. El <i>boticari</i> o farmacèutic	
6.3. Els llocs	
6.3.1. Hospitals en general	
6.3.2. Hospitals psiquiàtrics	
6.4. Materials sanitaris	
7. L'alimentació	253
7.1. Actitud davant dels aliments	
7.2. Activitats relacionades amb l'alimentació	
7.2.1. Venda d'aliments	
7.2.2. Fraus alimentaris	
7.2.3. Restauració	
8. Ciència i tècnica	259
8.1. El món natural i el cosmos	
8.2. Els éssers vius	
8.3. Coneixement, formació i estudis superiors	
8.4. Pesos i mides	
8.5. Tecnologia de la llar	
8.6. Indústria i artesanía	
8.7. Comunicacions	
8.8. Armes i explosius	
B) Lèxic relatiu a la medicina i la ciència	273
1. <i>Thesaurus</i> historicomèdic	275
2. Vocabulari de tèrmins específics escalantins	313
3. Expressions lingüístiques	552
4. Recompte del lèxic	575
4.1. Descriptors de primer nivell	575
• Gràfic 3. Distribució del lèxic per àrees semàntiques	
• Taula 3. Distribució per descriptors de primer i segon nivell	
4.2. Descriptors de segon nivell	578
4.3. Descriptors de tercer nivell	581
4.4. Distribució del lèxic per llengües	590
• Taula 4. Distribució del lèxic per llengües	
• Gràfic 4. Distribució del lèxic per llengües	
4.5. Expressions lingüístiques	590
• Taula 5. Expressions lingüístiques	
VIII. Conclusions	591
IX. Abreviatures i sigles	601
X. Bibliografia	603

I. INTRODUCCIÓ

En les darreres dècades, especialment a partir dels setanta, l'estudi històric de la medicina i de la ciència ha experimentat una renovació important, tant per les aportacions teòriques del camp de la filosofia de la ciència com per les aportacions de les noves tècniques d'investigació que a poc a poc se n'han anat incorporant. Els models tradicionals (bibliogràfic, filològic i institucional) foren complementats en el transcurs del segle XX pels acostaments historicocultural i historicosocial que tan bons fruits han donat al nostre camp del coneixement. La dialèctica entre estos dos últims models donà pas al que ha vingut en dir-se *sext model* o història total, que pretén superar les deficiències d'ambdós, i que incorpora noves perspectives d'estudi de materials (escrits i epistolars, epigrafia, iconografia, etc) i noves tècniques provinents de diferents àrees del coneixement (de les ciències socials, tècniques de laboratori, de la documentació científica, etc)¹.

Entre els objectius que es marca este estudi de la història en tota la seua complexitat no solament estan els coneixements dels metges i dels científics com a subsistema sociocultural, sinó que cobren rellevància els coneixements i les experiències de la societat general. Seguint López Piñero, en el cas de la medicina implica l'estudi de la salut i de la malaltia des de tres punts de vista complementaris: a) com a realitats biològiques canviant influïdes per l'ambient; b) com a fenòmens socials condicionats per les estructures socials existents i integrats en patrons socioculturals concrets; i c) com a vivències personals existents en cada situació històrica. Per altra banda, intentem estudiar el conjunt de les activitats que en totes les societats es destinen a lluitar contra la malaltia i a promoure la salut, considerant cada sistema mèdic simultàniament com un subsistema social i com un subsistema cultural. Per a facilitar este estudi analitzem tres aspectes completius: a) les bases empiricorencials o científiques que fonamenten l'activitat mèdica; b) les pràctiques i

¹ Per a una visió de conjunt d'este tema, vid. LÓPEZ PIÑERO, 1987.

tècniques que usa; i c) les formes d'organitzar les ocupacions i professions, l'assistència i la prevenció².

És a dir, no solament són matèria d'estudi les biografies dels metges i científics o les construccions teòriques que han configurat —i configuren— la medicina “institucional”, sinó que el camp s'amplia per a prestar més atenció als pacients, a les malalties com a construccions socioculturals, a les percepcions de la societat general i a la manera que esta té de reaccionar contra una situació no desitjada. Per dir-ho d'una altra manera i tornant a la idea inicial, junt a l'estudi tradicional de la medicina acadèmica cobra cada volta més importància el de la medicina popular, matèria que no solament interessa a l'estudi del folklore sinó que repercuteix directament en la pràctica mèdica. Els que tractem pacients sabem, sobretot en Atenció Primària, que les diferències culturals i fins el llenguatge que usem condicionen sovint la comprensió dels problemes pels que la gent ens consulta. A la inversa, la correcta interpretació del diagnòstic, pronòstic i indicacions que fem a qui busca la nostra ajuda també depenen d'una correcta intercomprensió. Per a fer una bona praxi, el metge no solament necessita saber medicina, sinó també conèixer les actituds, idees i costums relacionades amb la medicina dels seus pacients, en especial si aspira a combatre els prejuís i pràctiques populars perjudicials per a la salut³.

Els estudis de medicina popular o folkmedicina en les societats occidentals desenrotllades solen fer-se des d'una perspectiva antropològica o etnogràfica, partint de fonts orals i del treball de camp amb observacions directes i entrevistes estructurades o semiestructurades⁴. Açò respon a una aproximació sincrònica al tema que, no obstant, no pot obviar l'íntima relació que guarda amb la història de la medicina: al cap i a la fi, es tracta d'un tema relacionat amb el passat i la transmissió familiar entre generacions⁵. De fet i esquemàticament, els resultats obtinguts ens mostren dos grans estrats: el més profund, integrat per elements primitius, coincideix fonamentalment amb la paleomedicina i la dels pobles primitius, sent bàsicament igual en tots els països; el més superficial prové de l'assimilació que cada poble fa, en funció de la seua trajectòria històrica, dels coneixements propis de les diverses cultures que l'han anat influïnt al llarg del temps i que es poden

² LÓPEZ PIÑERO, 1987: 136.

³ LÓPEZ PIÑERO, 1990: 21.

⁴ Estos estudis tenen una llarga tradició en la Universitat de València i formen part optativa dels treballs pràctics curriculars de l'assignatura d'Història de la Medicina. La metodologia recomanada està àmpliament desenrotllada en FRESQUET FEBRER, 1994.

⁵ LOUX, 1993: 664.

rastrear fins milers d'anys arrere⁶. No obstant este predomini del treball de camp, les fonts escrites també tenen el seu lloc en l'estudi de la folkmedicina, sent les més evidents les que tracten directament el tema⁷, però no únicament.

Em referixc a l'estudi de la literatura de ficció. L'existència de la relació entre esta i la medicina es fa evident només en repassar somerament la llista dels metges que han fet literatura (començant per Jaume Roig, tenim a Anton Xekhov, Conan Doyle, Sommerset Maugham, Michael Crichton, etc) o els escriptors que han begut de la medicina i de la ciència (com Molière —*El metge a pals, El malalt imaginari*—, Thomas Mann —*La muntanya màgica, Doctor Faust, La mort en Venècia*—, Gustav Meyrink —*El Gòlem*—, Albert Camus —*La pesta*—, gran part de les obres de Jules Verne, etc). El debat es podria plantejar sobre què pot aportar la literatura de ficció a l'estudi de la història de la medicina i de la ciència i la validea de les dades que d'ella es puguen obtindre. Les aportacions són evidents si acceptem que la literatura de ficció no és sinó un reflex de la societat de què naix, la qual cosa és indiscutible conceptualment⁸. En el cas de la medicina, a través dels autors podem estudiar els pacients, les malalties, l'assistència, la consideració de la figura del metge en la societat, i fins el vocabulari que usa la gent del carrer per a referir-se a les seues dolences d'una manera diferent i complementària a la que ens proporcionarien les fonts tradicionals. En Espanya a este patró responen no pocs estudis de Sánchez Granjel, Albarracín Teulón, Pérez Bautista, Sancho de San Román⁹ —animats per Pedro Laín Entralgo— i en València les tesis de Lluís Cerveró¹⁰ i Asunción Doménech¹¹ —inspirats per José Mª López Piñero—. La sòlida preparació metodològica i l'encert dels seus treballs ha contribuït sense dubte a llevar reticències front a la literatura com a font històrica en el nostre camp, factor que ha actuat sinèrgicament amb l'impuls que originat en el món

⁶ LÓPEZ PIÑERO, 1990: 19.

⁷ Esquemàticament, amb dos enfocaments ben diferents: a) obres fetes per metges o clergues que ataquen allò que consideren "erros" i supersticions populars; b) obres fetes escrites per sanadors i curanderos que en principi reflectirien el pensament i les pràctiques populars. Quedaria a més el debat sobre la utilitat dels treballs de divulgació —en especial els dirigits als llecs per a ensenyar-los a tractar de manera econòmica a la gent humil—, alguns d'ells molt exitosos (LOUX, 1993: 662).

⁸ CERVERÓ, 1987:15.

⁹ Per a una visió de conjunt de la relació entre medicina i literatura, vid. MONTIEL, 1991.

¹⁰ CERVERÓ MARTÍ, L. (1983). *La medicina a la literatura valenciana del segle XVI*. València. Universitat de València, Facultat de Medicina. Tesis doctoral. 2 vol.

Es va publicar posteriorment: CERVERÓ, L. (1987). *La medicina a la literatura valenciana del segle XVI*. València. Ed. Tres i Quatre, 405 pp.

¹¹ DOMÉNECH MONTAGUT, A. (1996). *Enfermedad y profesión médica en la obra de Emilia Pardo Bazán*. Valencia. Universitat de València, tesis doctoral, 453 pp.

anglosaxó ha donat la consolidació de les *medical humanities* —humanitats mèdiques— com a camp emergent del coneixement.

Seguint este camí i per tal d'ampliar els coneixements sobre la medicina i la ciència en la societat valenciana de l'últim terç del segle XIX propose usar com a font d'estudi un conjunt homogeni d'obres literàries: els sainets d'Eduard Escalante i Mateu (1834-1895). Est autor dramàtic, que es pot considerar el més important del teatre valencià de l'època^{12,13} escriu i estrena amb gran èxit un total de 47 sainets¹⁴ en un període que s'estén del 1861 al 1895 i en el que retrata fonamentalment la classe xicotet-burgesa i artesana de la societat urbana de l'època.

No es pot negar que la literatura presenta limitacions com a font històrica: es veu influïda pels corrents literaris propis de cada època, per gènere que la vehicula, per la qualitat artística i el compromís personal de l'autor i, en suma, per la subjectivitat característica d'una obra de ficció. En el cas que ens ocupa el biaix pot ser encara més important puix que no estudie la producció d'una època completa enriquida per les aportacions de diversos autors —com en el mencionat estudi de Cerveró, que abraça els autors de tot un segle—, sinó que em limite a un sol autor i a un gènere molt concret com és el sainet, que té uns trets molt especials. A més, si tota creació literària pot tindre múltiples lectures, en el cas del teatre el muntatge, l'escenificació, els mateixos actors, tenen un paper fonamental. En este estudi esta variabilitat del fet teatral es veu reduïda en tindre rònegament els textos com a matèria primera, però respecte a l'autor, per fortuna, comptem amb testimonis d'uns altres investigadors que ajuden a justificar la meua elecció:

El valor testimonial de l'obra escalantina, però, no es limita a reflectir la llengua amb les seues variants diatòpiques i diastràtiques, sinó que comprén totes les manifestacions, fins i tot les minúscules, de la vida del poble. No debades afirmava Menéndez y Pelayo que en l'obra d'Escalante “lo manido, lo habitual y cotidiano, lo que estamos cansados de saber y ver, de pronto, gracias a su gran talante, cobra categoría de arte, profundidad de vida: salva para siempre del olvido unos momentos de honda humanidad, lega unos momentos de la pequeña historia”.

Aquesta literatura modesta té, doncs, gran importància sociològica, puix que pot arribar a reflectir la societat molt més detalladament i fidel que no pas

¹² BLASCO LAGUNA, 1984: 38.

¹³ SIRERA, 1995: 421.

¹⁴ Tres dels quals són pòstums. Els criteris de selecció de les obres estudiades d'entre la producció completa d'E. Escalante es poden consultar a l'apartat IV. *L'obra escalantina*.

*l'obra de l'historiador, per tal com ens ofereix la seua pròpia escala de valors, o més ben dit, la dels grups socials que la integren.*¹⁵

De fet, l'obra escalantina es caracteritza per l'habilitat de l'autor per a definir i sintetitzar els personatges:

*Escalante no inventa res, sinó que fixà allò que els seus ulls aguts veren i els seus oïts escoltaren, i per això hi ha en les seues obres tant de realisme identificable amb qualsevol dels ambients semblants als que plasmà el dramaturg del Canyamelar.*¹⁶

A més d'explicitar el caràcter de reflex de la societat de l'obra escalantina, els fragments anteriors aclariexen en part les característiques del sainet. Es tracta d'una obra dramàtica curta, d'estructura senzilla —un acte normalment, a vegades amb il·lustracions musicals—, fetes amb intenció de divertir com entreteniments intranscendents interpretats normalment entre actes de la representació teatral principal i tenen, a més, un caràcter marcadament popular¹⁷. Precisament, és este caràcter popular dels personatges —i del propi autor— el que em permetrà orientar el meu treball a la busca de dades sobre la cultura mèdica popular —el coneixement que de les doctrines mèdiques vigents o pretèrites té la societat— i de testimonis relacionats amb la salut, la malaltia, la medicina i la ciència, segons aniré exponent en els apartats següents. De manera complementària, examine la presència d'idees científiques i les innovacions tecnològiques que es van incorporant a la vida quotidiana segons apareix en estes obres.

M'interessa destacar que tant Escalante com els sainets del segle XIX han segut ja objecte d'estudis que, partint des d'uns altres camps del coneixement, mostren trets que compartix el present treball. Així, el 1974 Ricard Blasco guanyà el premi "Constantí Llobart" per un magnífic estudi de la societat valenciana de la Restauració a partir, fonamentalment, de fonts teatrals¹⁸. Més relacionat amb la medicina tenim l'estudi de Garcia Frasquet sobre les epidèmies que afectaren València entre els anys 1833 i 1936, basat també en el teatre valencià de l'època¹⁹. I dins dels estudis estimulats pel renovat interès en la figura d'Escalante que ha motivat el centenari de la seua mort el 1995, cal destacar el treball

¹⁵ SANCHIS GUARNER, 1980: 54-55.

¹⁶ FERRERES, 1965:16.

¹⁷ FELICI; ROSSI, 1991: 878.

¹⁸ Esta obra fon publicada posteriorment. Vid. BLASCO [LAGUNA], 1981-1986.

¹⁹ GARCIA FRASQUET, 1992.

lexicogràfic de Martí Mestre²⁰ dins del conjunt de monografies *Escalante i el teatre del segle XIX (Precedents i pervivència)*²¹.

Per a la meua exposició faré primer una somera contextualització de la societat valenciana de l'època, de l'autor i de la seua obra. Seguiré després un apartat dedicat als materials i a la metodologia seguida per al buidatge de les obres tant en quant a testimonis com en quant a lèxic. A continuació es presenten les dades obtingudes en dos apartats principals: a) els testimonis sobre medicina, ciència i tecnologia; i b) lèxic relacionat. Per a facilitar la valoració del lèxic, este es presenta de dos maneres. En primer lloc, una classificació jerarquitzada en forma de *thesaurus*; en segon, una relació alfabètica del vocabulari a on es fa constar el text d'on s'ha tret la paraula o expressió. Com a complement he afegit un llistat d'expressions que, encara que no tenen relació directa amb la medicina o la ciència, inclouen lexemes que aïlladament sí ho tenen. Vénen després la discussió dels resultats i les conclusions i, finalment, les abreviatures i la bibliografia.

²⁰ MARTÍ MESTRE, 1997.

²¹ CARBÓ; ROSELLÓ; SIRERA, 1997.

II. L'ÈPOCA: LA SOCIETAT VALENCIANA DEL SEGLE XIX

A) CONTEXT SOCIOPOLÍTIC

El segle XIX suposa per a Europa una època dinàmica de canvis en la que assistim a l'afonament progressiu de l'Antic Règim i a una profunda transformació social, econòmica, científica i tècnica. En l'orde politicosocial podem distingir tres trets característics: a) el canvi en la concepció de la sobirania, que de pertànyer al monarca —principi dinàstic— passa a ser patrimoni de tota la nació i es convertix així en «sobirania nacional», procés íntimament lligat al desenrotllament de les institucions de la democràcia liberal burgesa; b) increment del nacionalisme, tant intern —amb la voluntat d'aconseguir la uniformitat nacional— com extern —guerres d'expansió en territori europeu i apogeu del colonialisme a pesar de la independència progressiva de les colònies del continent americà; el nacionalisme també s'expressa de manera «centrífuga» —aparició de nous estats-nació al llarg dels segle, sobretot en Europa Central i de l'Est— i «centrípeta» —unificació d'Itàlia i Alemanya; i c) la burgesia arriba a la seua majoria d'edat i pren el control de la societat.

El triomf de la burgesia donarà lloc a una organització ternària de la societat, ben estructurada, que durarà fins a la Primera Guerra Mundial: en el seu nivell superior, una «classe alta» formada per les restes de l'antiga aristocràcia nobiliària i pels grans triomfadors econòmics (industrials, financers, professionals molt qualificats i de gran prestigi); en el seu nivell inferior, una «classe baixa», el proletariat, formada per obrers manuals i assalariats que apareixerà com a protagonista històric a partir de les revolucions de 1848 però que no arribarà a tocar poder fins al segle XX; entre les anteriors, una complexa «classe mitja» o *xicoteta burgesia* —que abraça xicotets comerciants, artesans, professionals no triomfadors, funcionaris, xicotets propietaris agrícoles, etc— que marca el seu status en funció de les seues possibilitats econòmiques. Cal ressaltar la transformació de la vella i rígida estructura estamental de l'Antic règim per un cert *continuum* social o, per dir-ho d'una altra manera,

d'una major mobilitat social —cap amunt o cap avall— més condicionada per la possessió de capital que no per condicionaments de bressol. De fet, va ser la classe mitjana la que més va repercutir la inestabilitat política i econòmica precisament perquè el seu status era el més sensible a pujades i baixades en l'escala social.

Molt vinculada al canvi de l'estructura de la societat europea està la transformació econòmica que implica el pas del precapitalisme rudimentari de les centúries anteriors al capitalisme mercantil i industrial. Esta transformació descansa en la interacció de tres grups diferenciats: els qui posseïxen els diners —capital es dirà ara— i fan les inversions necessàries per a desenrotllar les idees del grup següent, el de la ciència tecnificada —tant científics pròpiament dits com «inventors» i enginyers. El tercer grup, evidentment és el dels treballadors, a qui es retribueix tan parcament com és possible i que patirà el fenomen conegut com «alienació»: l'obrer se sent alié a allò que produïx i es veu governat pel treball —mal-viu per a treballar—. Esta situació originarà la presa de consciència dels proletaris que acabaran promovent la «lluita de classes».

Espanya comença el segle amb una dinastia en decadència desplaçada per la invasió napoleònica. Després de la commoció general causada per la Guerra del Francés, el regnat de Ferrando VII ve marcat per l'enfrontament entre absolutistes i liberals en una sèrie d'alternances en el poder per pronunciaments o intervencions militars. Després, en l'adveniment del regnat d'Isabel II i la instauració del règim liberal moderat, els elements extrems queden fora de la relativa estabilitat d'un sistema que té com a màxima amenaça les guerres carlines i que amb tota intenció promou una nova cultura oficial, que serà burgesa, moderada, catòlica, centralitzadora i fonamentalment castellana. No es pot negar l'impuls modernitzador dels governs isabelins, però la realitat és que no pogueren donar resposta, per tímids, als canvis que demanava la societat. La resposta política al liberalisme centraliste venia del republicanisme —majoritàriament federaliste— i d'un emergent obrerisme. Amb un retard de quasi vint anys arriba la revolució que havia recorregut Europa en 1848. Entre 1868 i 1874 transcorre el nomenat sexenni revolucionari, període de gran inestabilitat política i econòmica en què la classe obrera pren consciència pròpia o, almanco, repara que els objectius de la seua revolució no coincidixen amb els de la Revolució liberal burgesa que s'havia estat assajant des de la Guerra del Francés²². Al remat, la burgesia alarmada pels

²² *L'antítesi «antic règim» enfront d'«orde liberal-burgés», passava a convertir-se en antítesi «antic règim» i «orde liberal-burgés» enfront de «revolució proletària».* (SANCHIS GUARNER, 1981: 500).

avanços dels internacionalistes obrers farà marxa arrere en els seus plantejaments en busca d'orde i seguretat, i renunciarà a la conquesta plena del poder. La Restauració i el seu torn de partits no és sinó un deler d'estabilitat que a partir del control de les àrees rurals pels cacics garantix que encara que republicans i obreristes puguen estar representats a les Corts Generals, les aigües mai se n'eixiran del seu caixer. Esta estabilitat, junt a la repressió de l'obrerisme, la bona conjuntura comercial exterior i el proteccionisme aranzelari afavoriren una fase de creixement econòmic que indirectament reforçà un règim viciat que sols romandrà incontestat fins la dècada dels noranta.

València participa activament en els fets revolucionaris —a favor o en contra— del segle. L'esperit centraliste i nacionalment unitari que amerava la Constitució de Cadis de 1812 és assumit per l'alta burgesia valenciana, que fa una interpretació en clau espanyola de la revolució burgesa i de la construcció de l'estat nacional liberal i les seues institucions. Seguint el model francès es procedix a la divisió en províncies, l'administració se centralitza, i la pressió per a fer del castellà la llengua de l'estat augmenta amb legislació específica en contra de l'ús de les altres llengües de l'estat. Comença així un procés de disgregació del sentiment unitari del poble valencià fet des del poder que s'enfrontarà a l'esperit federaliste dels republicans, els quals tenien predicament sobretot en la xicoteta burgesia urbana. El xoc més cridaner tindrà lloc en l'alçament cantonal de 1873, en què el cantó de València comptarà amb l'adhesió espontània de 177 localitats²³.

Paral·lelament a la tendència centralista i culturalment uniformitzadora de la revolució burgesa isabelina el romanticisme facilita el redescobriment del passat històric i de la cultura pròpia, en ocasions molt brillant, de les nacionalitats històriques perifèriques. No ha d'estranyar que siga en aquelles que tenen llengua pròpia on es faça més evident este retrobament i apareguen intents més fermes de recuperació cultural. Galícia, Euskadi, Catalunya, València i, més modestament, les Illes Balears, participen en este fenomen que presentarà matisacions segons els territoris i que rebrà també diferents enfocaments polítics. És ben coneguda l'evolució cap a un nacionalisme estructurat i influent en el cas, sobretot, de Catalunya i Euskadi, però en València les repercussions polítiques seran molt més minses²⁴. Com he dit, l'alta burgesia valenciana va incorporar-se amb entusiasme a la

²³ SANCHIS GUARNER, 1981: 498.

²⁴ Per a este tema és de consulta imprescindible l'extens estudi sobre el valencianisme polític de la Restauració a la Guerra Civil d'Alfons Cucó, recentment reeditat (CUCÓ, 1999).

construcció d'un estat nacionalment espanyol i castellà. Per tant, durant la Renaixença valenciana mantindrà una clara dissociació entre el procés de recuperació lingüística culta —que idealment es limitaria al cultiu de la poesia— de la progressiva castellanització popular. En especial evitarà donar-li qualsevol caràcter polític reivindicatiu. Acabà per convertir-se per als seus protagonistes més en una vàlvula d'escap per a tranquil·litzar consciències que no en un moviment en voluntat de reconciliar la societat valenciana amb la seua llengua i la seua cultura.

B) CONTEXT MEDICOCIENTÍFIC:

1. Les ciències de la salut

La ciència mèdica moderna amb tota la seua renovació teòrica no cristal·litza fins al segle XIX després d'un llarg enfrontament dialèctic que arranca del Renaixement entre els moviments renovadors i el sistema galènic tradicional —hegemònic en el món occidental des de l'Antiguitat grecoromana—. Esta profunda revolució, que convertirà la medicina tradicional en una mera curiositat erudita, presenta en Europa dos etapes fonamentals: la denominada “medicina d'hospital” i la dita “medicina de laboratori”. La primera es basa en el mètode anatomoclínic i busca relacionar de forma precisa i sistemàtica dos sèries de fenòmens: a) els que l'observació clínica permet replegar en els malalts i b) les lesions anatòmiques o alteracions estructurals que desvelen les autòpsies després de la mort. La segona etapa complementa l'anterior i busca, a més, una explicació científica de les malalties i les seues causes aprofitant el desenvolupament de les ciències bàsiques: la biologia, la química i la física. D'esta forma l'experimentació en el laboratori passa a un primer pla i com és conegut abraçarà tres mentalitats diferenciades però complementàries: a) l'anatomopatològica, que no és sinó el reforçament del mètode anatomoclínic amb l'ús del microscopi, les noves tècniques de tinció i la formulació de la teoria cel·lular; b) la fisiopatològica, que supera la visió estàtica de la malaltia pròpia de la perspectiva lesional per a aportar un punt de vista dinàmic que incorpora les disfuncions corporals, la noció del metabolisme i dels processos energètics corporals, i que introduïx les anàlisis d'orina i sang com a signes fisiopatològics de les disfuncions corresponents; i c) l'etiologia, que busca estudiar la causa de les malalties i que, a més de la toxicologia experimental, té com a màxim exponent la demostració dels microorganismes com a causants del contagi.

La cirurgia aconseguix per fi superar les tres barreres que impedièn el seu desenvolupament per l'alta morbimortalitat postoperatòria que implicaven: el dolor, l'hemorràgia i la infecció. Efectivament, la introducció de l'èter en 1847 i del cloroform l'any següent, les millores en el control de les hemorràgies intraoperatòries i l'aplicació de l'antisèpsia en 1867 suposen una revolució que permetrà l'accés dels cirurgians a les grans cavitats corporals —abdomen, tòrax i crani— i, en general, el floriment de la cirurgia com la

coneixem actualment. Per altra banda, el creixement de les tècniques quirúrgiques i la seua incorporació al llarg del segle als estudis reglats de medicina afavoriren un fenomen nou molt relacionat amb la modernitat: l'aparició de les especialitats medicoquirúrgiques.

La farmacoteràpia fins a este segle s'havia basat en l'ús de remeis naturals, sobretot vegetals. Els avanços de la química i la nova mentalitat científica impulsaren l'aïllament dels principis actius trets de les plantes. Al mateix temps, la medicina "de laboratori" permetia l'explicació del mecanisme d'acció dels medicaments i dels verins, la qual cosa consolidà la toxicologia sobre bases científiques i estimulà l'aparició de la quimioteràpia sintètica. La síntesi en el laboratori de substàncies no presents en la naturalesa donà lloc a la investigació de nous fàrmacs en dos línies bàsiques: reguladors dels processos fisiopatològics, com ara l'àcid acetil-salicílic (1893), que baixa la febra, i medicaments que atacaren els gèrmens causants de les malalties —caldrà esperar fins al segle XX per a obtenir resultats satisfactoris—.

El desenrotllament de la medicina, com el de qualsevol altra activitat específica en una societat, està condicionat per les vicissituds que afecten el conjunt social. En el cas espanyol, l'agitada vida política del segle XIX permet distingir tres períodes segons la proposta de López Piñero: a) l'enfonsament del primer terç del segle marcat per la crisi del model il·lustrat, la invasió francesa i els cicles de revolució burgesa alternats en forta repressió absolutista pròpies del regnat de Ferrando VII; b) l'existència d'una «etapa intermèdia» iniciada amb la relativa estabilitat —almanco a les ciutats— del regnat d'Isabel II, que permetrà un tímid però decisiu redreçament de l'activitat científica i que es vorà clarament accelerat durant el sexenni revolucionari —caracteritzat per la llibertat ideològica a pesar de la inestabilitat política—; i c) el floriment conjuntural de la Restauració que retallarà significativament el retard en comparació als nostres veïns europeus²⁵.

La formació mèdica en Espanya es va vore greument afectada pels cicles de revolució-contrarevolució del regnat de Ferrando VII. La pugna entre liberalisme modernitzador i el conservadorisme tradicionaliste repercutiren en la formació i l'exercici de les professions sanitàries, encara que a poc a poc la unificació entre metges i cirurgians es va imposant. Com és sabut, durant molts segles la cirurgia havia estat considerada una labor

²⁵ Esta estructuració es pot trobar tractada amb més profunditat en diverses obres del professor López Piñero, com ara 1992a: 9-109, 1992c: 200 i ss., i LÓPEZ PIÑERO; NAVARRO BROTONS, 1995: 411-558.

artesana, de nivell social i acadèmic inferior a la de la medicina «pura», moltes vegades practicada pels barbers. De tota manera encara podem vore diverses ocupacions sanitàries de baix nivell, com els cirurgians-sagnadors, les parteres —que molt a sovint eren dones sense cap preparació llevat de la pròpia pràctica—, etc. De fet, l'intrusisme fon un considerable motiu de preocupació per a la professió mèdica durant tot el segle.

L'adaptació del model sanitari propi de la ideologia liberal acabà perfilant-se després de lògiques vacil·lacions a partir de la Llei de sanitat de 1855 i possibilità la incorporació dels nous corrents europeus. En este sentit cal destacar la labor de l'*Instituto Médico Valenciano*, societat científica fundada en 1841 i antecedent del Col·legi de Metges. Esta entitat va assumir l'hàbit experimental propi de la medicina de laboratori i contribuí decididament a la seua difusió. Tingué una gran activitat higienicosanitària en la lluita contra el paludisme i el còlera i va influir decisivament en la creació del Cos Municipal d'Higiene i Salubritat (1875) i del Laboratori Bacteriològic de la ciutat, determinants en les últimes epidèmies de la centúria.

La salut pública valenciana estigué dominada en esta època per la persistència del fenomen epidèmic. La febra groga féu la seua aparició a principis de segle i afectà greument la ciutat d'Alacant, però sens dubte foren les onades epidèmiques de còlera morbus asiàtic les que més impacte causaren. Cal tindre en compte que encara es desconeixia l'origen i el mecanisme de transmissió d'estes malalties, la qual cosa dificultava enormement el seu control. En la de 1885 les autoritats municipals valencianes es decidiren a aplicar, no sense problemes, la polèmica vacuna anticolèrica de Ferran. La darrera epidèmia colèrica del segle tingué lloc a penes cinc anys després. A més del còlera, altra de les grans preocupacions de la societat fon la tuberculosi, malaltia d'elevada mortalitat i que originà gran quantitat de malalts crònics, en una expansió facilitada per les noves condicions socials consecutives a la Revolució Industrial i el desplaçament a les ciutats de grans masses de població rural. Les deficientes condicions higienicosanitàries i les crisis alimentàries causades per alteracions climàtiques, guerres i revolucions, etc, afavoriren no solament l'augment de la tuberculosi sinó també la persistència d'endemismes com la febra tifoide i el paludisme —tercianes—. Quant a la mortalitat infantil, no començà a davallar fins principis del segle XX.

L'assistència sanitària en esta època encara està dominada per l'atenció domiciliària. El metge visita en casa el malalt i el tracta en el seu llit. L'alternativa són els hospitals, amb

la seua càrrega de beneficència i l'aura de reclusió i desdonament. No serà fins al darrer terç de la centúria quan les Cases de Socors òmpliguen parcialment el buit entre estes formes assistencials. No deu estranyar, per tant, que per a les classes populars la forma d'acostar-se a la malaltia tinguera algunes particularitats: a) sols es considerava malaltia allò que impedira el desenrotllament de l'activitat normal; b) se recorria a l'automedicació, entenent com a tal l'ús de remeis populars i casolans; c) es buscava l'assistència d'agents populars o de rang inferior, més accessibles i econòmics, per a dolences menors o en situacions fisiològiques com el part —és dir, hi havia malalties “de metges” front a unes altres que no ho eren—. Els estudis actuals de folkmedicina valenciana no deixen de reflectir que, a grans trets, estes particularitats encara perviuen en la nostra societat.

2. Ciència i tècnica

El segle XIX implica per a la ciència, igual que per a la medicina, el floriment i consolidació de la Revolució Científica iniciada en el Renaixement. Este període ve marcat per tres característiques transcendents íntimament relacionades: a) l'acceptació del mètode científic que es beneficia de les innovacions tecnològiques; b) la institucionalització de la ciència i la professionalització del científic; i c) l'estreta connexió de la producció científica amb el desenrotllament tecnològic i la Revolució Industrial.

Si el mètode científic s'ha basat tradicionalment en tres punts, l'observació directa, la mesuració i l'experimentació, a partir de 1800 assistim a progressos evidents en tots ells. L'observació directa es beneficia del perfeccionament de la microscòpia i dels telescopis, de l'aparició de la fotografia, de l'espectroscopi, dels registres gràfics —citem només l'electrocardiògraf— i del descobriment dels rajos X. També la mesuració s'enriqueix pels nous descobriments i comencen a determinar-se amb precisió magnituds com l'energia en totes les seues variants: mecànica, tèrmica, elèctrica, magnètica, química... res pareix escapar-se de la mentalitat mesurativa. I l'experimentació rep un impuls decisiu amb les aportacions de Claude Bernard i la seua orientació analítica, que suprimint o alterant cadascú dels moments que integren un fenomen arriba a deduir el “determinisme” o la “lei” que rig el fenomen estudiat.

La imatge dels cultivadors de la ciència experimenta un canvi radical en esta centúria. Partim del filòsof natural, perseguidor del coneixement per curiositat particular i el desig de desentranyar els secrets del món natural. En acabar el segle, el científic és un professional amb un destacat paper públic. Perquè si conèixer la naturalesa en sí mateixa ha segut un dels grans afanys dels hòmens, dominar-la tècnicament i posar-la al seu servici ha actuat sempre de contrapunt. En esta època és dóna una clara relació entre la resolució dels problemes pràctics que demana la indústria puixant, i el recolzament públic —d'uns estats, no ho oblidem, ja controlats per la burgesia— a la investigació científica. De treballar a soles en el seu laboratori el científic passa a investigar en institucions creades a l'efecte. Si és important la recuperació de les universitats com a llocs d'investigació, no ho és menys la proliferació de les societats científiques.

El floriment de la ciència moderna i el de la revolució industrial estan íntimament connectats. A primera vista pot semblar difícil trobar relació directa entre un descobriment científic concret —com ara la segona llei de la termodinàmica—, i el desenrotllament, posem per cas, de la indústria tèxtil. Una de les claus es troba en l'actitud certament semblant entre els científics i els incipients innovadors industrials: partien de l'observació atenta i feien generalitzacions amb la intenció de traure aplicacions pràctiques. Per dir-ho d'una manera poc ortodoxa, els enginyers es beneficiaren d'una aplicació *sui generis* del mètode científic al seu camp de treball. Açò explica les millores contínues que s'aplicaven al disseny de les màquines superant constantment els models anteriors, com va passar amb el desenrotllament de les locomotores i del ferrocarril en general, o de les màquines que revolucionaren la fabricació dels teixits. L'altra clau, potser encara més important, és el cicle de retroalimentació de les innovacions: la resolució de problemes pràctics donen lloc a invencions tècniques, les quals alenen l'esperit científic, que en fer nous descobriments genera al temps noves millores tècniques. La mentalitat positivista vigent defensarà la ciència com a virtual salvadora dels mals que afecten la humanitat —fam, malalties, desigualtat, catàstrofes— i assegura que acabarà dominant la naturalesa. L'esperit capitaliste i la seua set de sabers tecnificables convergirà amb el positivisme per a fer d'este el segle de la ciència.

En el cas espanyol, les consideracions fetes sobre els períodes que marquen l'evolució de la medicina espanyola són vàlides, en general, per a la ciència en conjunt²⁶. El

²⁶ LÓPEZ PIÑERO, 1992b,

retorn dels exiliats i una menor censura dels llibres circulants en el regnat d'Isabel II facilitaren la lenta recuperació de la ciència. Cal recordar que fins 1845 no es creen les seccions de Ciència dins les facultats de Filosofia, i que és amb la transcendent Llei Moyano de 1857 quan es creen les Facultats de Ciències pròpiament dites. Però estos tímids intents no poden amagar el retard de la nostra producció científica —en quantitat i qualitat— en relació a la resta d'Europa. L'escàs desenrotllament industrial justifica un dèbil desenrotllament científic²⁷, que només es vorà superat —i això parcialment— cap al final de la centúria.

²⁷ Resulta molt interessant el treball de SÁNCHEZ RON (1992) quant a la relació del desenrotllament industrial i científic.

C) CONTEXT SOCIOLINGÜÍSTIC: LA RENAIXENÇA VALENCIANA

Encara que entre les classes populars el valencià ha segut la llengua dominant sense solució de continuïtat fins al segle XX, la pèrdua del seu status de llengua oficial arran del Decret de Nova Planta, el prestigi del castellà com a llengua de cultura i la pressió dels poders fàctics per a aconseguir la substitució lingüística feren que les classes cultivades abandonaren la llengua pròpia. És cert que del segle XV —Segle d'Or de la literatura valenciana— ençà es pot observar una progressiva falta de vitalitat creadora i una puixant influència del castellà. Però és en el segle XVIII i principis del XIX quan este procés es farà més agut i sols es detindrà parcialment durant el període conegut com a Renaixença. Podem trobar exemples aïllats d'enaltidors del valencià en Carles Ros, Lluís Galiana o Manuel J. Sanelo, hòmens propis de la Il·lustració²⁸, però cal esperar la influència del moviment romàntic, amb la seua reivindicació del passat i de la cultura pròpia, per a trobar els antecedents de poesia culta en valencià: *En los dies del nostre rey Fernando* d'Antoni Mª Peyrolon (1830) i *Lo somni*, de Vicent Salvà (1831). Pocs anys més tard (1837) eixirà a la llum *El Mole*, setmanari satíric íntegrament en valencià i que, amb algunes interrupcions, seguirà publicant-se fins el 1855. El 1840 el jutge Tomàs Villaroya Sanz llig la primera presentació pública del valencià a un auditori cult de l'època, el d'*El Liceo Valenciano*²⁹. La seua obra és curta (quatre poemes i un “milacre”) però tindrà una gran influència posterior³⁰.

Certament es produïx una Renaixença de la cultura pròpia valenciana, però cal fer diverses matisacions. La burgesia en el poder va adoptar una actitud clarament ambivalent. Per una banda promogué la recuperació del valencià per a usos cultes, però en realitat es limità a la poesia i usant un llenguatge farcit d'arcaïsmes. Per altra banda s'oposà a qualsevol intent de promoció de la llengua pròpia que poguera amenaçar l'hegemonia del castellà³¹. La Llei Moyano de 1857 marca la tendència centralista d'usar conscientment

²⁸ Evidentment un fenomen com el de la Renaixença no pot esclatar del no res. Conforme avancen els estudis sobre l'època es fa més palesa la importància dels antecedents il·lustrats i romàntics en allò que s'accepta en dir pre-Renaixença (SIRERA, 1995: 346-358, 381-384).

²⁹ *El Liceo Valenciano* (1836-1863) fon una societat de caràcter fonamentalment cultura que sobretot en les dècades dels trenta i quaranta fon un autèntic referent de la vida artística i literària de la ciutat. D'ell formaren part els intel·lectuals valencians més destacats tant liberals com conservadors. En 1859 esta entitat convocà el primers Jocs Florals de l'època moderna.

³⁰ BLASCO LAGUNA, 1984: 14-16.

³¹ Un dels socis fundadors de Lo Rat Penat, Francesc Vives Liern (no confondre amb el dramaturg Rafael Mª Liern) promou en 1881 una discussió en l'Ateneo Científico, Literario y Artístico sobre el tema *Examen crítico de la oportunidad y conveniencia del cultivo de la lengua valenciana*, a on, per sorprendent que

l'educació com a mecanisme de control ideològic i, per tant, social. Per esta via la burgesia pretén consolidar els triomfs de la seua revolució i uniformar de manera efectiva els pobles d'Espanya, la qual cosa es reflectix clarament en la pressió legislativa contra les llengües pròpies que va augmentant en intensitat i efectivitat al llarg del segle.

Paral·lelament al problema de la normalització d'ús apareix el del model de llengua a usar. Els elitistes poetes de la burgesia —“*poetes de guant*”—, vinculats als seus homòlegs de Catalunya, les Illes Balears i la Provença, rescaten el terme *llemosí* per a referir-se a un llenguatge arcaïtzant i per tant més comú al dels altres territoris. Els que es dediquen a la premsa i al teatre, molt més preocupats per arribar a la gran massa de públic³², usen un llenguatge tan acostat al parlar del poble que no es molesten, en general, en netejar-lo de barbarismes o dels efectes dels anys de marginació cultural. Són els “poetes d'espardenya”, que adoptaran l'ortografia castellana i contribuiran així indirectament a la falta de prestigi del valencià com a llengua de cultura³³.

Efectivament, un dels problemes que enfrontaren els renaixentistes compromesos fon la falta de costum als productes culturals en llengua pròpia del poc públic lletrat. Alguns autors com Joaquim Balader, contemporani d'Escalante, intentaren donar al teatre en valencià una estructura més sòlida i major altura tècnica que la que caracteritzava al

parega, s'oposa a este conreu “*por considerarlo contrario a la tendencia unitaria de la cultura contemporánea*”. En la mateixa línia intervingué Miguel Velasco, President de l'Ateneu i cap de l'Arxiu de València. Teodor Llorente publica en *Las Provincias* un poema de Juan Janini Valero titulat *Voz de alerta. Meditación en los Juegos Florales de Valencia, acerca del intentado renacimiento de los antiguos dialectos de España*, (1883) joia en la que després de qualificar al valencià de *idioma de la edad oscura* acaba demanant l'ús d'una sola llengua, la castellana, clar està: “*Y a España, nuestra madre, hermanos todos / hablemos todos en igual manera.*”. Junt a esta por al crebantament de la unitat [d'Espanya], estan els prejuïus lingüístics com els que manifesta l'escriptor i poeta mallorquí Luis Alfonso (1886), que diu: “*En Valencia y Alicante hay casi siempre periódicos satíricos en lemosín, porque esta lengua se presta al chiste de un modo análogo, si no igual, al que se presta la frase chulesca en los sainetes, v.gr., de Ricardo de la Vega. / ¡Pero libros de viajes (como el de los excursionistas, que sería utilísimo para España de estar escrito en castellano), libros de artes, de ciencias, de política, y sobre todo de novela...! No y mil veces no.*” (CALPE, 1997; SIMBOR, 1997).

³² És evident que la necessitat de públic obligava a moltes concessions com la d'usar un llenguatge entenedor i poc preocupat per les correccions. (Sirera, 1995: 418). Així, l'ús d'una llengua amb poques pretensions literàries i el recurs a vehicles festius i socarrons s'ha de vore, en alguns casos, en el context dels intents de crear un mercat o un circuit literari en valencià mes ample que el del reduït cercle consumidor de l'alta poesia.

³³ Aclaridor és este fragment de Josep Nebot en *Les companyies. Drama valencià en dos actes y en vers. Premiat en menió honorífica en los Chocs Florals de l'añ 1885*. (1887): “*Si be este drama al ser presentat als Chocs Florals anaba escrit, com es natural, en la verdadera llengua valensiana clasica, hui, a l'oferir-lo al public, ham cregut presís vestir-lo de la manera en que tots els seus chermans solen eixir a llum; es a dir, en arreglo a la nova Gramatica de nostra llengua (si es que hia tal Gramatica)* [es referix, evidentment, a aplicar l'ortografia i gramàtica castellanés]: *obrem be?, no ho sabem; sols ham tingut present que hia un refrá que diu: 'alla ahon estigues, com siguen, sigues.'* / *Perdone-mos Lo Rat Penat.*” (Citat per Simbor, 1997: 361).

sainet, gènere rei en aquella època. Malauradament, obres tan reeixides com *Al sa y al pla* (1862) o *Eixarop de llarga vida* (1862) no aconseguiren obrir un nou camí per al teatre valencià ni fer que el públic (mes exactament les seues classes dominants) acceptaren, com ja passava per exemple en Catalunya, que la llengua pròpia era vàlida per a escriure obres de qualitat literària. Miguel de Unamuno, parlant d'Escalante, descriu així la situació:

*Pero así como Escalante escribió en él [en valencià] sus sainetes, a ningún valenciano se le ha ocurrido, que yo sepa, escribir tragedias o dramas en él. Y es que si pariera un drama en valenciano, el público estaría esperando cuándo sale el chiste, y no acabaría por tomarlo en serio. Hasta que no le eduquen para ello.*³⁴

L'aguda ment del filòsof va posar el dit en l'ull: "*fins que s'eduque el públic*". Ací és on més se troba en falta la intervenció del cercle de Llorente i els seus poetes, que eren els qui podien educar, efectivament, les classes populars. Però com ja hem dit la seua ideologia real no anava per ahí.

La falta de prestigi del valencià junt a les pressions oficials per consolidar domini del castellà trobaren un caldo de cultiu molt apropiat en la inestable societat del segle XIX. Com ja s'ha comentat, la inestabilitat política anava parella a la inestabilitat socioeconòmica³⁵. Una nova classe pren el poder i això sempre implica canvis d'estatus. Qui més patirà este dinamisme social serà la xicoteta burgesia, que vorà la possibilitat d'ascendir d'estatus i el risc, gens menyspreable, de perdre'l. El canvi social està a l'orde del dia i l'ascens comporta l'adopció d'usos i costums nous que pertanyen a la classe a la que s'ingressa —o a la que simplement s'aspira— i en conseqüència l'abandó dels vells. Quan s'intenta frenar la caiguda de nivell, és dissimula tant com és possible aferrant-se als signes externs. Este fenomen general en el cas valencià presenta, a més, una particularitat: el canvi de llengua³⁶. Tenim així unes conductes que els valencians hem nomenat d'una

³⁴ UNAMUNO, M. de (1930). *Andanzas y visiones españolas*. Madrid. Obras completas, X, 230. Citat en SANCHIS GUARNER, 1980:53.

³⁵ La inestabilitat i el dinamisme econòmics són reflex de l'irregular curs polític però també de la modernització del país i de la transició a l'economia capitalista per una via particular. La burgesia valenciana no és industrial —almanco no d'indústria pesant— sinó agrària, mercantilista i orientada als bens de consum —evolució natural de l'artesanat urbà—. Però este predomini de l'agrarisme i els seus nous cultius —vi, taronja i arròs— no implica un endarreriment ja que es fa des d'una perspectiva moderna i exportadora (FURIÓ, 1995: 434-435).

³⁶ El mateix Escalante ens deixa un testimoni ben clar en la seua obra *L'herència del Rei Bonet*, en la que Blai espera rebre la famosa herència i comença a parlar-li a sa filla Tàrsila en un castellà macarrònic, a la qual cosa la xica respon:

manera ben gràfica: la “*coentor*”. No faltaran ocasions en què els nostres dramaturgs — Escalante al cap— satiritzen estes actituds.

ANY	MEDICINA, CIÈNCIA I TECNOLOGIA.	ESTATS OCCIDENTALS	ESTAT ESPANYOL
1830		Revolució burgesa en França i Bèlgica. <i>La batalla d'Hernani</i> de Victor Hugo.	Abolició de la Llei Sàlica per Fernando VII.
1831	Faraday genera electricitat a partir del moviment mecànic.	Insurrecció polonesa esclafada pel Tsar Nicolau I. Independència de Bèlgica.	
1832	Primer línia de ferrocarril a vapor en França. Sauvage: invenció de l'hèlix. Morse: telègraf magnètic. La màquina de vapor arriba a Barna.		Successos de La Granja.
1833			Mor Fernando VII. Regència de M ^a Cristina i 1 ^a Guerra Carlista. Inici de la Renaixença catalana (<i>Oda a la pàtria</i>).
1834	1832-34: Walter Hunt perfecciona la màquina de cosir amb agulla alternativa, similar a l'actual	Tractat de la Quàdruple Aliança. Associació de sindicats en Anglaterra i EE.UU.	Estatut Real de Martínez de la Rosa. Entre 1834 i 1836 es promulguen diverses lleis que decreten la llibertat d'indústria.
1835	Colt: revòlver. Entre 1827 i 1835 es perfeccionen amb aportacions de diverses persones els mistos de fricció.		
1836	Primeres fulles d'acer galvanitzat.		Desamortització eclesiàstica de Mendizabal. Motí de La Granja i reinstauració de la Constitució de 1812.
1837		Victòria puja al tron d'Anglaterra (1837-1901).	Constitució de 1837. Don Carlos, prop de Madrid.
1838	Teoria cel·lular d'Schwann. Gauss formula la teoria del magnetisme terrestre.	Primera Carta del Poble en Anglaterra. Dickens: <i>Oliver Twist</i> .	
1839	Daguerre i Niepce: invenció de la fotografia (daguerrotip). Goodyear: vulcanització del cautxú.	Guerra de l'Opi entre Gran Bretanya i Xina.	Conveni de Vergara. Una Real Orde permet la creació d'associacions obreres.
1840	Ús del guano com adob (nitrat de Xile).	Proudhon: <i>¿Qué és la propietat?</i> Livingstone, en Àfrica.	Llei d'Ajuntaments Exili de M ^a Cristina i regència d'Espartero. Primera associació obrera, en Catalunya.
1841	W.H.F. Talbot millora el daguerrotip i produeix el negatiu fotogràfic, que permet qualsevol quantitat de còpies en paper.	França aprova una llei per al control del treball infantil. A. De Tocqueville publica <i>La democràcia en Amèrica</i> .	
1842	Long: ús de l'èter com anestèsic. Mac Millan: bicicleta.	França inicia la conquesta d'Algèria (1842/1847). Comte publica son <i>Curs de Filosofia Positiva</i> (1830/1842).	Sublevació i bombardeig de Barcelona.
1843	Faraday; lleis de l'electròlisi.		Crisi econòmica i caiguda d'Espartero.
1844		A. Dumas: <i>Los tres mosqueteros</i> .	Majoria d'edat d'Isabel II. Moderats en el poder. Restricció del sufragi i fundació de la Guàrdia Civil.
1845	Unificació de les universitats espanyoles segons el patró estatal.		Centralització de la instrucció pública (pla Gil de Zarate).
1846	Primera màquina de cosir que competix amb el cosit manual (E. Howe). J.Y. Simpson usa el cloroform com anestèsic en el part.	Gran Fam en Irlanda. Annexió de Texas i Califòrnia als Estats Units d'Amèrica. Pius IX, papa (1846/78).	Guerras dels "Matiners" en Catalunya.
1847		Marx i Engels: <i>Manifest comunista</i> .	Crisi econòmica internacional. Fundació del Banco de España. Intervenció en Portugal.
1848	Primer ferrocarril espanyol: Barcelona-Mataró. "The Great Britain", primer vaixell a vapor de ferro i hèlix.	"La primavera dels pobles"; revolucions liberals i nacionals en Itàlia i Alemanya. Revolució liberal i II República Francesa.	Dictadura legal de Narváez.
1849		Independència d'Hongria. Abolició de les Actes de navegació i naixement del lliurecanvi.	

Taula 1. Cronologia

VALÈNCIA	EDUARD ESCALANTE	EDAT	OBRES D'EDUARD ESCALANTE	ANY
Creació de la Real Acadèmia de Medicina de València.				1830
Publicació del pla de la ciutat de Francesc Ferreres. La ciutat compta amb 118.952 habitants dels quals sols 65.036 residixen intramurs.				1831
S'inaugura el Teatre Principal de València.				1832
El 30 de novembre s'aprova en decret que trenca el Regne en tres províncies. El 1835 la creació de les corresponents Diputacions consuma el fet.				1833
En juliol comença una epidèmia de còlera que acaba en quasi el 8% de la població de la ciutat (es registren 4.245 víctimes mortals).	Naixement d'Eduard Escalante Mateu el 20 d'octubre; sa mare mor en el part. És acollit per les germanes Pont López.			1834
Pressió dels carlins des del Maestrat i amenaces d'arribar fins la ciutat de València. El primer barco de vapor, <i>El Balear</i> , arriba al Grau.		1		1835
Reducció de les comunitats religioses, amb importants conseqüències urbanístiques.	Destacada participació de Juan Antonio Escalante, pare d'Eduard, en l'alçament liberal de Màlaga.	2		1836
Ix <i>El Mole</i> , el primer periòdic escrit en valencià, de tendència liberal. S'introdueix la màquina de vapor en una fàbrica de seda de Patraix.		3		1837
		4		1838
Fundació d' <i>El Liceo Valenciano</i> , societat literària típicament burgesa i explícitament eclèctica. Construcció de la Plaça Redona.		5		1839
		6		1840
Fundació de l' <i>Instituto Médico Valenciano</i> , associació no oficial de gran influència en la recuperació de la medicina de l'època.	Mor el pare d'Escalante sense haver tornat a vore son fill des del naixement.	7		1841
S'inicia la construcció de la moderna carretera València-Madrid per Bunyol i Requena, que durarà fins 1851.		8		1842
		9		1843
Josep Campo (futur marquès) instal·la la il·luminació amb fanals de gas de la Glorieta.		10		1844
		11		1845
		12		1846
Trénor introduïx el guano en els cultius de l'Horta, que permeté prescindir de la rotació biennal dels conreus.	Probablement s'inicia a esta edat en l'art de la pintura dels palmitos per necessitats econòmiques.	13		1847
Polo de Bernabé importa de la Xina el primer taronger mandarí. Des de 1835 venia promovent la plantació de tarongers en la Plana.	Segurament este any comença a assistir a les classes del <i>Liceo Valenciano</i> . Ambient intel·lectual. Lliçons de dibuix i pintura.	14		1848
		15		1849

ANY	MEDICINA, CIÈNCIA I TECNOLOGIA.	ESTATS OCCIDENTALS	ESTAT ESPANYOL
1850			
1851	Ferrocarril Madrid-Aranjuez.	Exposició universal de Londres. Colp d'estat de Louis Napoleon.	Concordat amb la Santa Seu.
1852	Implantació en Espanya del Sistema Mètric Decimal i abolició dels sistemes tradicionals.	Inici del Segon Imperi en França.	
1853		Verdi: "La traviata".	
1854	Sainte-Claire Deville: procediment per a la preparació industrial de l'alumini. Riemann: definició d'integral.	Guerra de Crimea (1854/56).	Pronunciament d'O'Donnell i la Unió Liberal. Comencen les Exposicions Nacionals de Belles Arts.
1855	Berthelot: síntesi de l'alcohol. Bunsen: cremall de laboratori. M. García: laringoscopi.	Inici del regnat d'Alexandre II de Rússia.	
1856	Convertidor Bessemer per a la producció industrial d'acer. H.W. Perkins: síntesi dels colorants de l'anilina.	Flaubert: <i>Madame Bovary</i> .	
1857			Llei General d'Instrucció Pública (Llei Moyano).
1858			Col·laboració en l'expedició francesa de Conxinxina
1859	Darwin publica "De l'orige de les espècies...". S'inicia la construcció del Canal de Suez. Comença l'explotació del petroli.	Piemont venç Àustria. Expansió russa al Caucas i Àsia central (1859/1879).	Guerra de Marroc (1859/60). Primers Jocs Florals de Barcelona.
1860	Pasteur: pasteurització.	Fundació de Vladivostok.	Auge de la novel·la per entregues (tota la dècada).
1861	M. Schultze: definició de la cèl·lula.	Proclamació del Regne d'Itàlia. Comença la Guerra de Secessió Americana (1861-65).	
1862	Foucault medeix la velocitat de la llum. Berthelot sintetitza l'acetilè.	Bismark canceller de Prússia.	Guerra del Pacífic (Perú i Xile, 1862/66).
1863	Solvay: procediment per a la fabricació industrial de la sosa. Beau de Rochas: teoria del motor de quatre temps.	Sublevació polonesa esclafada per Rússia.	Rosales pinta "El testamento de Isabel la Católica".
1864	Ferrocarril Madrid-Irun.	Dret d'associació en França. Primera Associació Internacional de Treballadors.	Primer cercle catòlic obrer.
1865	Lister: antisèpsia. Siemens: Forn de gas ardent per a regenerar l'acer. Mendel: lleis d'hibridació de l'herència.	Tolstoi: <i>Guerra i pau</i> (1865/69).	Nit de Sant Daniel i caiguda de Narváez.
1866	Primer cable transatlàntic.	Guerra austro-prussiana. Derrota austriaca en Sadowa.	Crisis econòmica (internacional).
1867	A. Nobel: dinamita.	Es publica <i>El capital</i> de Karl Marx. Compromís entre Àustria i Hongria: naixement de la doble monarquia.	

Taula 1. Cronologia (cont.)

VALÈNCIA	EDUARD ESCALANTE	EDAT	OBRES D'EDUARD ESCALANTE	ANY
Arriba l'aigua potable a la ciutat, (font del Negret). Segueixen altres fonts públiques, totes artístiques. Pasqual Pérez fa els primers daguerrotips valencians. V. Boix: <i>El encubierto de Valencia</i> .		16		1850
Primera reglamentació municipal de les falles.		17		1851
Es construeix l'antiga estació de ferrocarril. El 22 de març s'inaugura el primer tram: de la ciutat al Grau. El 1854 arribarà a Xàtiva.		18		1852
S'inaugura el Teatre de la Princesa.		19		1853
Apareix la <i>pebrina</i> , epizootia que fins el 1865 atacà les moreres i donà el colp de gràcia a la ja decadent indústria sedera valenciana. Nova epidèmia de còlera: uns 2.000 morts.		20		1854
Quart centenari de la canonització de Sant Vicent Ferrer. Reviscola l'epidèmia de còlera i causa uns 2.000 morts més.		21	Primeres obres. Estrena dels dos <i>Milacres</i> , amb motiu del quart centenari de la canonització del sant.	1855
		22		1856
Primer cens modern: la ciutat, sense el Grau, compta amb 160.430 habitants. L'antic Regne, 1.246.270. Telègraf elèctric VLC-Madrid.	En abril, viatge a Madrid a trobar-se amb la seua família biològica. Naix el primogènit, Eduard, el dia de Nadal.	23		1857
Ferrocarril Madrid-Alacant.	Escalante contrau matrimoni amb Amàlia Feo Vallbona l'onze d'abril i es muda al barri de Serrans a casa dels sogres.	24	Publicació de <i>Raquel</i> , drama romàntic que no s'arriba a estrenar.	1858
Es funda la Societat Valenciana d'Agricultura. El Ferrocarril arriba de la ciutat de València a Almansa i enllaça amb el d'Alacant-Madrid. Brot de còlera dut per les tropes d'Àfrica amb 589 víctimes.		25		1859
Lluís Suay aplica la maquinària a la fabricació de mobles. Inauguració de la plaça de bous.		26		1860
El Marqués de Campo compra <i>La opinión</i> , diari d'un any d'existència que passa a dirigir Teodor Llorente amb una línia conservadora.		27	El 12 de desembre <i>El deu, dèneu i noranta</i> s'estrena amb èxit en el teatre de La Princesa de VLC.	1861
S'inaugura el ferrocarril València-Morvedre (Sagunt)-Castelló.	Mudança al carrer de Sagunt per la imminència del naixement de Maria Ampar (26-2-1862).	28	El 24 de maig s'estrena <i>La casa de Meca</i> i el 4 de desembre, <i>La sastresseta</i> .	1862
		29		1863
Greus inundacions en novembre, en especial en La Ribera, per la riuada del Xúquer i afluent.	En setembre naix Maria Amàlia (11-9-1864).	30	El 16 de gener s'estrena <i>Angelito</i> , sarsuela en un acte coescrita amb Francisco de Paula Rochano.	1864
Ciril Amorós comença a derrocar les muralles de la ciutat. Epidèmia de còlera procedent d'Alexandria, amb 4.027 defuncions registrades en la ciutat.		31		1865
Teodor Llorente, director de <i>La Opinión</i> , compra el diari al Marqués de Campo i funda <i>Las Provincias</i> junt a José Doménech.	Naix Enriqueta el 23 de juny. Comença l'amistat amb el poeta Teodor Llorente Olivares.	32		1866
Primera Exposició Regional		33	Publicació de <i>La casa de Meca</i> i <i>La sastresseta</i> .	1867

ANY	MEDICINA, CIÈNCIA I TECNOLOGIA.	ESTATS OCCIDENTALS	ESTAT ESPANYOL
1868			Revolució de Setembre. Pronunciament de Prim, Serrano i Topete. Exili d'Isabel II. Comença la rebel·lió cubana (1868/1878).
1869	Obertura del Canal de Suez. Taula dels elements de Mendeleiev. Ch. Cros: principis de la fotografia en color.	Dret d'associació en Alemanya.	Corts constituents (sufragi universal). Regència de Serrano i govern de Prim.
1870	Hyatt: cel·luloide.	Guerra franco-prussiana i derrota de França (1870/71). III República Francesa. Concili Vaticà I. Ocupació de Roma.	Federació Regional Espanyola de l'A.I.T. Assassinat de Prim.
1871	Gramme: dinamo elèctrica.	La Commune de París. Guillem I de Prússia proclamat emperador alemany. Roma capital del Regne d'Itàlia.	Regnat d'Amadeu de Savoia. Publicació de les <i>Rimas</i> de Bécquer.
1872	Latham Sholes: primera màquina d'escriure en el mercat. Westinghouse: fre pneumàtic.	Dostoievski: <i>Els dimonis</i> .	Comença la III Guerra Carlista.
1873		Depressió econòmica mundial (1873/95).	Primera República. Alçament cantonal. Primera sèrie de <i>Episodios Nacionales</i> de Pérez Galdós (1873/75).
1874	Cantor: teoria de conjunts.	Mac-Mahon president de França (1874-78). Inicis dels impressionistes. Disraeli ministre en el Regne Unit (1874/80).	Colp d'estat de Pavía. Dictadura de Serrano. Pronunciament de Martínez Campos i Restauració. Alfons XII (1874/85)
1875	W. Flemming: descobriment dels cromosomes.	Naixement del Partit Socialdemòcrata d'Alemanya (SPD).	Jocs Florals de Santiago
1876	G. Bell: Telèfon. Otto: construcció del motor de quatre temps.	Crisis de la Primera Internacional. Wagner: "La tetralogia" en el Teatre de Bayreuth. La reina Victoria proclamada emperadriu de les Índies.	Fi de la tercera guerra carlista. Constitució de 1876 (Cánovas del Castillo). Institució de Libre Enseñanza. <i>Las nacionalidades</i> de Pi y Margall. <i>L'Atlàntida</i> de Verdaguer.
1877	Ch. Cros i T.A. Edison: invenció del fonògraf. Edison: micròfon. Thomson: soldadura elèctrica.		
1878		Lleis anti-socialistes de Bismark. Lleó XIII, papa (1878/1903).	Pacte de Zanjón (Cuba). Restricció del sufragi. Menendez Pelayo, catedràtic.
1879	T.A. Edison: llum elèctrica amb filaments de carbó.	Competició Brazza-Stanley pel control del Congo (1879/82).	Partit Socialiste.
1880	Llum elèctrica estable.		
1881	Primera central hidroelèctrica (en Apleton, EUA).	Assassinat d'Alexandre II de Rússia. Protectorat francès sobre Tunísia.	
1882	Koch: descobriment del bacil de la tuberculosi.	Triple Aliança (Alemanya, Àustria-Hongria, Itàlia). Establiment del control britànic sobre Egipte	Primera pedra de la Sagrada Família de Gaudí (Barcelona).
1883	Daimler: motor de gasolina. Chardonnet desenrotlla la seda artificial entre 1883 i 1890.	Mor Karl Marx. França conquesta Tonkin (Vietnam del Nord, 1883/85). Nietzsche: <i>Així parlava Zoroastre</i> (1883/85).	

Taula 1. Cronologia (cont.)

VALÈNCIA	EDUARD ESCALANTE	EDAT	OBRES D'EDUARD ESCALANTE	ANY
La Junta Revolucionària presidida per José Peris y Valero, rep en el Grau el general Prim. Es funda l'Escola d'Artesans.	El coronel Amable Escalante Vera, germà de pare d'Eduard, participa activament en la Revolució del 68.	34	Estrena d' <i>Un grapaet i prou</i> , <i>La processó per ma casa</i> i <i>El bou, la mula i el àngel bovo</i> .	1868
Queda tancada la dàrsena pentagonal del port de València, nucli de l'actual. Alçament de la Milícia Nacional recolzada pels llauradors, que resistix 9 dies.	El 27 d'agost mor Amable, el germà militar d'Eduard amb qui estava més unit. Un mes després naix Mercedes (23-9-1869).	35	L'1 de febrer Escalante estrena per primera volta en el Principal; l'obra és <i>Bufar en caldo gelat</i> , estrenada poc abans en el de la Princesa. Estrena d' <i>En una orxateria valenciana</i> .	1869
Creació de la Guàrdia Municipal. Brot epidèmic de febra groga duta de Cuba a través de Barcelona i que afectarà als poblats marítics i al barri de Peixcadors.	Naix Àngel Amable el 30 de juliol del 1870.	36	El 20 de giner s'estrena <i>Una nit en la Glorieta</i> i només nou dies després, <i>La falla de Sen[t] Jusep</i> . Estrena d' <i>El trobador en un porxe</i> i <i>A la vora d'un sequiol</i> .	1870
Primera Fira de Juliol. Aparició d' <i>El Mercantil Valenciano</i> , diari de la burgesia comercial i republicana.		37	<i>La senserrà del Mercat</i> , <i>La xala</i> .	1871
	Naix l'últim fill d'Escalante, Vicent, el 30 d'octubre del 1872.	38	<i>El rei de les crialles</i> , <i>Barraca en lo Cabanyal</i> , <i>Un torero d'estopa</i> , <i>Jeroni i Riteta</i> .	1872
Proclamació del Cantó de València el 19-VII, al que s'adherix Alacant i altres 177 poblacions de l'antic Regne. El 2-VIII el gral. Martínez Campos inicia el bombardeig de la ciutat, que cau el dia 8.		39	<i>El tio Cavi-la</i> . El 3 de setembre s'estrena <i>Fugint de les bombes</i> , un mes després de l'alçament cantonal.	1873
Fundació de l'Ateneu Científic i Literari, acostat a la <i>intelligentsia</i> progressista valenciana.		40	<i>L'escaleta del dimoni</i> , <i>La Moma</i> , <i>Als lladres!</i>	1874
		41	<i>Una sogra de castanyola</i> . Estrena de <i>Mentirola i el tio Lepa</i> .	1875
Introducció dels adobs químics en els cultius. Tramvia de cavalls de la ciutat al Grau. Fundació de l'Ateneu Casino Obrer, propi de la menestralia però amb àmplia base social. Teatre Apol·lo.		42	<i>Endevina, endevinalla (o El tio Perico)</i> . <i>Tres forasters de Madrid</i> . Estrena de <i>Les tres palomes</i> .	1876
		43	<i>Les xiques de l'entresuelo</i> , <i>Tonico</i> , <i>Des de dalt del Micalet</i> , <i>L'agüelo Cuc</i> .	1877
Fundació de Lo Rat Penat. El 6-XI s'inicia en la Princesa un intent alenat des d'esta societat de fer una temporada teatral únicament en valencià.	Eduard Escalante Feo, primogènit d'E. Escalante i corredor de finques, estrena un miracle, <i>El incrèdul convertit</i> , als 21 anys.	44	<i>El xiquet del Milacre</i> , <i>Oros són triunfos (o Un solero de l'hortet)</i> , <i>Les criaes</i> .	1878
La creació de l'Ateneu Mercantil acull la burgesia comercial.		45	S'estrena <i>Els nòvios de ma cunyà</i> .	1879
El jesuïta valencià Antoni Vicent funda la Casa dels Obrers de Sant Vicent Ferrer, vinculant el catolicisme amb la problemàtica social. Teatre Russafa.	S'accentua la crisi de la indústria dels palmitos. Busca d'una altra ocupació més segura.	46	<i>La Consoladora: casa de empeños y préstamos</i> . (Escrita en un intent de desanimar son fill de que es casara amb la filla d'un prestamista). <i>Corruixetes</i> , <i>La herència del rei Bonet</i> .	1880
	Ajudat pels seus amics, aconsegueix el lloc de Secretari Administrador de la Junta de Beneficència de la Prov. de València i queda endeutat per la fiança requerida.	47		1881
Es crea la Societat Valenciana d'Electricitat.		48		1882
Arriba el telèfon a València. Dos anys més tard s'establiran i regularan les comunicacions telefòniques interurbanes.		49		1883

ANY	MEDICINA, CIÈNCIA I TECNOLOGIA.	ESTATS OCCIDENTALS	ESTAT ESPANYOL
1884	Vacuna anticolèrica de Ferran. Mergenthaler: linotípia. Parsons: turbina de vapor. Waterman: ploma estilogràfica.	Conferència de Berlin i repartiment d'Àfrica.	<i>Sotileza</i> de Pereda.
1885	Pasteur: vacuna antiràbica.	Febra de l'or en Transvaal.	Còlera morbo. Mort d'Alfons XII. Regència de Maria Cristina (1885/1902). Torn pacífic de partits.
1886	Descobriments histològics de Ramón y Cajal (1886/89). E. Von Bergmann introduïx l'esterilització a vapor (asèpsia). Hall i Héroult: obtenció de l'alumini per procediments electrolítics.		Fracassat el pronunciament de Villacampa. <i>Los pazos de Ulloa</i> de Pardo Bazán.
1887	Lewistone: monotípia. Weisman: teoria cromosòmica de l'herència. Fischer: síntesis de sucres.	Triple Aliança (Alemanya, Àustria, Itàlia).	Sagasta restablí el dret d'associació.
1888	Gramòfon.	Guillem II emperador.	Primer congrés del P.S.O.E. i fundació de la U.G.T. en Barcelona. Reorganització de la maçoneria: <i>Gran Oriente Español</i> .
1889	Construcció de la Torre Eiffel de Paris. Eastman: pel·lícules de cel·lulosa per a la fotografia.	La II Associació Internacional de Treballadors.	
1890	S'inicia la construcció del ferrocarril Transsiberià. L'electricitat arriba als telers. De Laval: turbina de vapor perfeccionada.	Dimissió de Bismark. Crisi de l'Ultimatum en Portugal.	Restabliment del sufragi universal. Els conservadors pugnen al poder.
1891		Aliança franco-russa. Encíclica <i>Rerum Novarum</i> .	Aranzuel proteccionista. Fundació de l'Orfeó Català.
1892			Insurrecció de Jerez. Bases de Manresa.
1893	Röntgen: els rajos X. Elster i Geiter: cèl·lula fotoelèctrica.		Fracàs del projecte de Maura en relació en l'autonomia cubana.
1894		Cas Dreyfus	
1895	Germans Lumière: primera projecció cinematogràfica. Michelin: pneumàtic unflable.	Crisi econòmica internacional.	Comença la segona guerra de Cuba.
1896	Becquerel descobreix la radioactivitat a partir dels seus estudis sobre l'urani. Marconi desenvolupa un sistema eficaç de radio-telegrafia.	Jocs Olímpics moderns.	Comença la guerra de Filipines.
1897	Diesel desenvolupa el seu model de motor d'explosió entre 1893 i 1897.		Assassinat de Cánovas del Castillo.
1898	El matrimoni Curie aïlla el radi i el poloni.	Crisis de Fachoda entre Gran Bretanya i França. Comença el cas Dreyfus en França.	Guerra entre Espanya i els Estats Units d'Amèrica. Tractat de París i pèrdua de Cuba, Puerto Rico i Filipines. Estabilització financera de Fernández Villaverde. <i>Oda a Espanya</i> de Maragall.
1899	Marconi demostra la viabilitat i la utilitat de la ràdio.	Guerra anglo-boer (1899/1901).	"Playa de Valencia" de Sorolla.
1900	H. De Vries: mutacions biològiques. Zeppelin: aeròstat dirigible.		
1901		Mort de la reina Victoria.	

Taula 1. Cronologia (cont.)

VALÈNCIA	EDUARD ESCALANTE	EDAT	OBRES D'EDUARD ESCALANTE	ANY
	Naix el primer net d'Escalante, fill d'Eduard i Leonor, que es dirà Eduard Escalante i Marzal.	50	<i>La Patti de Peixcadors; Matasiete, espantaicho.</i>	1884
Nova epidèmia de còlera, duta d'Orà per Alacant i amb 33.000 víctimes mortals en l'antic regne. La Verge dels Desamparats proclamada patrona de València per Lleó XIII.		51		1885
Hivern molt fred. L'Albufera arriba a gelar-se. La fàbrica de gas de la Glorieta es transforma en fàbrica d'electricitat.		52	Obtingué un premi en els Jocs Florals de Lo Rat Penat pel romanç festiu <i>La mona de Pasqua</i> . Estrena de <i>Lepe i Talala</i> .	1886
S'aprova la primera fase de l'eixample de la ciutat de València, de disposició ortogonal a imitació del de Barcelona.	E. Escalante fill estrena <i>Del porrat de Sant Antoni a les Torres de Serrans</i> .	53	Javier de Burgos estrena en Madrid la sarsuela <i>Los valientes</i> , plagiat de <i>Matasiete, espantaicho</i> , estrenada en VLC tres anys abans. Intensa polèmica literària que projecta a Escalante en Madrid.	1887
J.J. Sister funda la Companyia Valenciana de Navegació.		54		1888
V. Blasco Ibáñez ha de fugir a París complicat en un avalot anticnoviste.		55	Estrena d' <i>Un buen moso</i> .	1889
Darrera epidèmia de còlera en terres valencianes, que causa 717 víctimes mortals. Primera celebració de l'1 de maig com a jornada reivindicativa dels Treballadors.	Retirada a La Virgen de la Vega (Terol) per a evitar l'epidèmia de còlera.	56		1890
Enderrocament de l'antic convent de Sant Francesc. El seu solar es converteix en el Jardí de Castelar, antecedent de la plaça de l'Ajuntament.		57		1891
El tramvia al Grau canvia els cavalls per la tracció de vapor.		58		1892
Mor Constantí Llombart.		59		1893
V. Blasco Ibáñez funda <i>El Pueblo</i> , periòdic d'orientació republicana.		60		1894
	Mort del dramaturg el 30 d'agost en la ciutat de València, pocs mesos després de faltar la seua dona Amàlia.		Publicació de les <i>Obras Completas</i> cenyint-se al gènere dramàtic i amb l'absència de les obres primerenques de l'autor. Estrena pòstuma de <i>Trapatroles</i> .	1895
Primera projecció cinematogràfica al Teatre Apol·lo.				1896
El Grau es reincorpora a la Ciutat de València.				1897
S'aprova el projecte del Passeig al Mar entre els Jardins del Real fins els poblats marítics, encara per concloure (actual Avda. Blasco Ibáñez).				1898
				1899
El tramvia al Grau deixa el vapor en favor de l'electricitat.				1900
				1901

III. L'AUTOR

La vida d'Eduard Escalante i Mateu té, als seus inicis, molt de drama romàntic. Son pare, Juan Antonio Escalante Casamayor, era un oficial de carabiners casat en segones núpcies amb Mónica Mateu Carvajales. Per les seues idees liberals i el seu compromís polític hagué d'exiliar-se a França amb la seua primera dona i on naixqué el segon fill del matrimoni, Amable. L'amnistia de Maria Cristina de 1832 li permeté tornar a Espanya. Poc de temps romangué viudo i viatjant per mar des d'Alacant a Marsella la seua segona esposa degué sentir-se indisposta quan s'acostaven al port de València. A punt de donar a llum la dona i sense voler cridar l'atenció, els amics liberals li llogaren una caseta en el Cabanyal, circumstància que vinculà emotivament per a sempre el nostre autor al llavors municipi de Poble Nou de la Mar. El 20 d'octubre del 1834 naixqué Eduard i sa mare no pogué sobreviure al part. Com son pare havia de complir una missió per al partit liberal i no podia fer-se càrrec del recent nat, el confià a les germanes Pont López, tres dones modestes i humils d'edat relativament avançada —Pepa, la més jove, comptava llavors 51 anys i Àngela, la major, 74— que residien en el barri del Mercat de la ciutat de València. Els amics liberals de Juan Antonio, els impressors Mariano Cabrerizo i Josep Mateu Cervera -este últim possiblement emparentat amb la mare— es feren en part responsables del xiquet, però les seues aventures polítiques impediren en la pràctica que la seua assistència fóra efectiva³⁷. Quan morí cinc anys després, Juan Antonio Escalante no havia tornat a vore el seu fill.

La infantea d'Eduard transcorregué en condicions econòmicament precàries i ja entre els 13 i 14 anys hagué de començar a treballar en un taller de palmitos per tal d'aportar algun ingrés a la casa. No obstant això, pogué assistir a les classes d'*El Liceo Valenciano*, on rebé lliçons de dibuix i pintura, i segurament també de francès, entre altres matèries. És

³⁷ L'editor aragonés Mariano Cabrerizo reunia en sa casa una tertúlia literària pro-romàntica amb connotacions polítiques liberals i, de fet, era dels pocs llocs on els liberals es podien reunir en la València de la Dècada Ominosa (SIRERA, 1995: 362).

molt probable que del contacte amb este ambient intel·lectual³⁸ i de les seues relacions ja comentades amb els dos coneguts impressors li vinguera a Escalante l'afició per la literatura. En plena època romàntica, el nostre autor comença ben jove la seua carrera dramàtica. Només amb vint-i-un anys escriu dos *miracles* per a les celebracions en commemoració del quatre-cents aniversari de la canonització de Sant Vicent Ferrer. L'èxit i els ànims que rep l'impulsen a plantejar-se seriosament l'escriptura d'un drama d'altura, *Raquel*, que a pesar dels esforços en ell depositats no passarà de ser un bon intent de joventut. En tot cas, estes ambicions i els signes prometedors amb què comptava facilitaren que el jove Eduard entrara en contacte amb la distanciada família madrilenya. Ben situat, son tio Alfonso Escalante havia ocupat el càrrec d'ambaixador d'Espanya en els Estats Units d'Amèrica i coneixia Carmen de Valparda, baronessa de Benimuslem i veïna i protectora del nostre autor. A través d'esta senyora es gestà un viatge a Madrid (abril de 1857) que segons pareix podria haver segut definitiu. Sabem que d'esta època naix una bona relació en son germà Amable, set anys major que ell, però desconeixem com foren els mesos que Eduard passà en Madrid. En tot cas, el jove Escalante tornà a València davant l'imminent naixement del seu primogènit en Nadal d'eixe mateix any, fruit d'un adéu apassionat amb la seua nòvia Amàlia, a la que esposà en la primavera del 58. Les noves responsabilitats canviaren sense dubte la perspectiva vital i, en definitiva, la vida d'Eduard, qui ja no tornà a abandonar València i es veié abocat a la humil seguretat econòmica que li proporcionava la fabricació de palmitos.

Finalment Escalante és capaç de publicar el seu drama *Raquel* però a pesar del seu deler no aconseguix que s'estrene. Tenaç en les seues pretensions literàries, compagina el seu treball artesà amb l'escriptura i en 1861 estrena en el Teatre de la Princesa el seu primer sainet, *El nou, dèneu i noranta*. Animat per l'èxit obtingut escriu i estrena dos sainets més l'any següent però després, entre 1862 i 1868, pareix haver un estancament en la seua producció dramàtica. Este fet s'havia atribuït tradicionalment a l'augment de la família i uns altres problemes personals, però recents investigacions han demostrat que en estos anys en realitat Escalante encara no s'havia decidit per fer del sainet en valencià el seu referent dramàtic, ans al contrari, assistim a diferents intents de l'autor d'assajar noves formes, com

³⁸ Va coincidir amb Teodor Llorente, Vicent W. Querol, Ciril Amorós, Serrano Cañete, etc, si bé pareix que en esta època no va tindre massa relació amb ells, probablement per les diferències de classe que no eren gens menyspreables (ESCALANTE, 1995: 5). No obstant això, sí que tenim constància que com a autor ja reconegut es trobà amb els seus antics companyons en les tertúlies de *Las Provincias* (vid. més avant en el text).

són la traducció del francès (*Los ardidés de Benito* [s.a.]) i la sarsuela en castellà (*Angelito*, estrenada el 1864 i escrita en col·laboració amb F. de P. Rochano). A més, escriu un joguet musicat en valencià que ha romàs inèdit fins 1995, *Què no serà!* [s.a.]³⁹.

El cas és que en 1868 Escalante torna triomfant als escenaris amb *Un grapet i prou* començant una època d'intensa producció que s'estendrà fins al 1881 i que es comenta amb més extensió en l'apartat corresponent d'este treball. Interessa ressaltar la vinculació del nostre autor amb la tertúlia de *Las Provincias*, establida al voltant d'una figura decisiva per a entendre l'últim terç del segle XIX valencià, en Teodor Llorente i Olivares. En esta tertúlia coincidia tota una representació del món intel·lectual de la València del temps: literats, catedràtics, enginyers, pintors, juristes, poetes, polítics i artistes. En estes reunions no sols es tractaven temes polítics i literaris, sinó que també es discutien les novetats científiques⁴⁰ i entre els assidus vinculats amb la medicina cal citar catedràtics com Francisco Navarro o Serrano Cañete y Campá, així com metges com Fèlix Pizcueta, Pepe Pallarés, José Eced, etc. Este darrer era el "*médico que ejercía gratis su profesión con los pacientes de la tertulia, entre ellos nuestro muy aprensivo dramaturgo;*"⁴¹. De fet, en 1886, amb només 52 anys, ja tenia suficients alifacs i patia d'hipotètiques malalties com per a poder posar com a excusa la indisposició per a no enfrontar-se al públic i llegir ell mateix el seu romanç còmic premiat en els Jocs Florals *La mona de Pasqua*, si bé probablement el motiu real fóra la proverbial timidea de l'autor⁴². Segons fonts de la família, més que hipocondríac, Escalante era propens a constipar-se i per esta raó es féu exageradament aprensiu dels corrents d'aire i les inclemències de l'oratge⁴³. En tot cas, part de veritat en la seua aprensió si que devia haver. Recordem si no la següent anècdota: el 1890, un canvi polític li va sorprendre en La Virgen de la Vega (Terol) a on havia fugit de l'epidèmia de còlera que assolava la ciutat; ben preocupat com estava perquè un altre amb més influències el poguera despatxar del seu càrrec d'administrador-secretari de la Beneficència, no volgué tornar a la ciutat a pesar de la importància que per ad ell tenia conservar el dit lloc i de les recomanacions que en este sentit li feren els amics que des de València ciutat mogueren els fils per ell⁴⁴. Efectivament, l'aspecte econòmic havia determinat sempre la biografia d'Escalante. No obstant l'èxit constant amb què es rebien les seues obres, com ja hem dit Escalante no ixqué mai d'una

³⁹ ESCALANTE, 1995: 294, 328.

⁴⁰ FERRERES, 1967: 83, 86.

⁴¹ Citat en FERRERES, 1967: 86.

⁴² FERRERES, 1967: 93.

⁴³ DE LUCA ESCALANTE, 1998:111.

⁴⁴ FERRERES, 1967: 119-125.

situació econòmicament precària, agreujada pel tamany de la seua família —set fills tenia— i per la seua delicada salut. A finals dels 70 es produïx una forta crisi de la indústria dels palmitos per la caiguda de la demanda i es tanquen alguns tallers. Escalante ha de buscar una altra ocupació als 46 anys en vista que el taller familiar ha deixat de ser rendible. Com tampoc anava massa bé de salut, els seus amics —Teodor Llorente en especial— es mobilitzen per a aconseguir-li un lloc estable i que no requerisca massa esforços. El 14 de juny del 1881 pren possessió del càrrec i, només dos mesos després, ha de demanar 45 dies de permís per al restabliment de la seua salut. A pesar de la seguretat que li oferia el càrrec públic, el caràcter aprensiu d'Escalante no el deixava parar tranquil; estava contínuament desficiós per por que els freqüents canvis polítics dins de la relativa estabilitat del regnat d'Alfons XII permeteren que algú amb més influència que ell el deixara cessant, tal com hem comentat unes línies adés.

M'he permés insistir en el caràcter tímid —sorrut el qualifiquen alguns— i aprensiu d'Escalante i en les seues estretors econòmiques per a il·lustrar com venint de família progressista i revolucionària, Escalante destaca per la seua vida gens aventurera i la seua actitud tímida i conservadora, més marcada conforme passen els anys. En tota la seua extensa obra a penes si toca els temes polítics i quan ho fa, bé és per a dessubstanciar el tema o per a ridiculitzar-lo. En *Fugint de les bombes*, sàinet al·lusiu a la sublevació dels federalistes i la proclamació del Cantó de València al juliol de 1873, Escalante es limita a les situacions còmiques que viuen els evacuats i evita qualsevol connotació partidista⁴⁵. I no falta la crítica als qui tenen afició per la política, com ara el tio Còrdulo de *Una sogra de castanyola*, velluter capaç de fer i desfer en política internacional amb els seus amigatxos de tertúlia i que no dubta en esmenar la plana a ministres i cancellers, els noms dels quals ni tan sols sap pronunciar. Però a pesar d'esta manifesta i voluntària fugida dels temes polítics, és evident que el seu teatre acaba tenint un posicionament ideològic. Com han destacat diversos autors, la crítica als “coents” —es dir, ad aquells que volen desclassar-se i pujar de categoria—, encara que justificada per les formes i actituds que adopten estos personatges, no deixa de transmetre un missatge d'immobilisme: cal conformar-se amb allò que és cascú. Però si observem amb més detall els personatges i els arguments vorem que Escalante no critica en realitat a qui vol ascendre socialment pel seu treball i el seu esforç —fins per una

⁴⁵ I si no, vegeu l'al·legat final de Ramonico, jove que ha participat en els successos cantonals: *No tinguen recel ningú, / que p'a fer, entre germans, / rebel·lions sinse desmans, / en quinze dies de dol, / en tot lo poble espanyol / ningú com[ø] els valencians.*

honrada herència, com li passa a Vaoro en *Bufar en caldo gelat*—. La seua sàtira ataca els qui volen canviar d'estatus a través de la imitació de costums alienes perquè les perceben superiors, els que es donen aires de grandesa sense poder—els coents pròpiament dits—, els qui busquen un matrimoni de conveniència —habitualment fallit—, o els qui renuncien al treball personal i esperen que la providència els resolga els problemes —jugant o per herències fantàstiques com la del Rei Bonet—. Si la sàtira es queda en la superfície i no arriba a majors extrems no solament és atribuïble a la prudència de l'autor. Cal tindre ben presents les limitacions formals que imposa el gènere del sànet, tant en el desenrotllament de la trama —necessàriament comprimida i simplificada— com en l'obligació de no acabar malament; al cap i a la fi és tracta d'una obra còmica. Estos finals de circumstàncies salven sovint la cara d'alguns personatges que no queden molt ben parats precisament en el transcurs de la peça⁴⁶.

De tota manera és innegable un cert distanciament de l'autor de la primera plana del món cultural valencià de l'època. Sempre vinculat al cercle de Llorente, en realitat la seua producció no es correspon amb la d'este grup, més dedicat a la poesia, que usava un llenguatge més cult i arcaïtzant i que mantenia vincles amb lletraferits de Catalunya i la Provença⁴⁷. Per contra, el seu teatre, el seu llenguatge i la seua posició social ens farien classificar-lo entre els dits escriptors "*d'espardenya*". És cert que participa en la fundació de Lo Rat Penat en 1878 junt als més destacats membres de la intel·lectualitat valenciana que seguiren Constantí Llombart, però com ja hem dit es posicionava ben distanciat de l'ardor revolucionari i activament valencianista d'este autor. Llombart sempre és vist com un exultat per l'elit renaixentista, que encapçalada per Llorente no tarda en "conquistar" la nova entitat. Esta societat, ja domesticada, amb els seus daltabaixos ha segut des de la seua fundació referent del valencianisme cultural. Escalante és modest, però integrat. Està, però sense destorbar. No sols no posa en dubte l'orde establert sinó que, en defugir el compromís, indirectament reforça el manteniment de l'*status quo*. Com diu Sanchis Guarnier, "*amb la hilaritat l'individu lleva importància als seus defectes, venç els seus neguits i eludeix els seus problemes. Escalante, com els altres sànetistes valencians, en general, satiritza la*

⁴⁶ Els canvis socials de l'època en relació a la xicoteta burgesia i el seu potencial satíric són estudiats al magnífic i encara vigent treball de L.V. Aracil "Els sànets d'Eduard Escalante", introducció al llibre *Les xiques de l'entresuelo. Tres forasters de Madrid*. València, Garbí, 1968, reproduït recentment (ARACIL, 1990). El procés de substitució lingüística i les característiques sociolingüístiques d'este període estan ací àmpliament tractats.

⁴⁷ Sanchis Guarnier fa notar que "*els comediògrafs valencians, a diferència dels poetes cultes que mantingueren vincles estrets no sols amb els renaixentistes catalans sinó també amb els felibres provençals, estigueren absolutament desconnectats del moviment teatral de Catalunya*" (SANCHIS GUARNER, 1980: 81).

classe mitjana o l'estament popular i el canvi d'idioma, però amb la greu incongruència que, tot i rebutjar els efectes, en respecta les causes. Escalante mai no critica l'aristocràcia ni la burgesia, ni el caciquisme ni els enemics de la Renaixença"⁴⁸. De fet, la seua consideració dins del sistema explica el recolzament que rebé durant l'agra disputa mantinguda entre el nostre autor i el dramaturg Javier de Burgos, molt conegut a Madrid, que plagia en la seua obra *Los valientes* l'escalantina *Matasiete, espantaochó*. L'encesa polèmica literària que es despertà entre Madrid i València acaba per donar a conèixer Escalante al públic madrileny, que d'esta manera alcançà projecció estatal —encara que ja era conegut en Alacant i Barcelona, a on s'havien estrenat alguns dels seus sainets—. Quan huit anys després falte Escalante, a més de les que li dedicaren els seus conciutadans, s'organitzà una funció de gala en Madrid com a homenatge apoteòsic al que, significativament, no faltà la reina regent⁴⁹.

Eduard Escalante i Mateu morí el 30 d'agost de 1895, pocs mesos després de la mort de la seua dona Amàlia. Deixà set fills, el major dels quals, també Eduard Escalante, seguí el camí del pare com a escriptor dramàtic, si bé sense arribar al nivell del seu antecessor.

A pesar de les seues limitacions en formació teòrica, Escalante sabé connectar amb el públic valencià en desplegar un excel·lent domini de la tècnica i els recursos teatrals. Tingué una singular perspiciàcia per a oferir tipus molt ben caracteritzats amb una gran economia de mitjans, donades les limitacions inherents al gènere del sainet. La seua inusual habilitat per a manipular la llengua dels personatges amb efectes còmics —conservant a pesar de tot una poc reconeguda qualitat lingüística— li guanyà multitud d'epígons que mai l'arribaren a superar. Els seus retrats de tipus, situacions i ambients de la xicoteta burgesia artesana de la ciutat de València —sols en contades ocasions eixirà de l'àmbit urbà— ens han deixat un retaule ric i complex de la societat valenciana de l'època. En suma, el triomf del seu teatre entre les classes populars per a bé o per a mal marcà l'evolució del teatre valencià fins ben entrat el segle XX. Més d'un segle després tornem a redescobrir un autor al que cal acostar-se sense prejuís i amb més ganes de gojar i fruit del seu teatre que de jutjar-lo per allò que ens agradaria que haguera arribat a ser.

⁴⁸ SANCHIS GUARNER, 1980: 51.

⁴⁹ FERRERES, 1967:138-142.

IV. LES OBRES

Per a la determinació del conjunt escrit per Eduard Escalante he tingut la sort de poder comptar no solament amb una edició de les obres completes feta segons el criteri del propi autor sinó també amb dos estudis de referència sobre Escalante i la seua obra. Em referixc a l'estudi biogràfic de Rafael FERRERES (1967) i a l'edició del teatre original complet feta per Josep Lluís i Rodolf Sirera (ESCALANTE, 1995) que s'acompanya d'abundant material d'investigació original. No per açò he renunciat a escorcollar repertoris, enciclopèdies i obres que estudien la literatura valenciana de l'època com són PALAU DULCET (1948-1981), RIBELLES COMÍN (1984), LLOMBART (1973), etc., si bé després d'una busca exhaustiva no han aportat res d'interés als treballs comentats. Rònegament, si a cas, es pot comentar l'atribució d'obres d'Eduard Escalante Feo, fill del nostre autor i també escriptor dramàtic, a son pare, probablement pel costum d'usar només un llinatge en signar les obres i la coincidència del nom; en este erro incorren per exemple PALAU DULCET (1948-1981), que no distingix entre ambdós autors, i l'*Enciclopedia Universal Espasa* (1924-1930), que els confon en alguns casos.

L'obra literària d'Eduard Escalante és bàsicament dramàtica. Escalante inicià la seua activitat amb dos *miracles* escrits per a ser interpretats en la popular festa de Sant Vicent en commemoració del quatre-cents aniversari de la canonització del sant. Més tard vindrà *Raquel*, ambiciosa tragèdia en vers en quatre actes escrita en castellà que no s'arribà a estrenar. Però les obres que nos interessen en estos moments són els sainets, amb els que el nostre autor va destacar i als que dedicà gran part de sa vida. El primer en estrenar-se fon *El nou, dènou i noranta* (1861), peça còmica en la que fustiga el vici del joc, seguit en pocs mesos per altres dos estrenes, *La casa de Meca* i *La sastresseta* (1862). Entre estes i l'estrena del següent sainet, *Un grapaet i prou*, en 1868, va un període en què tradicionalment es considerava que Escalante havia deixat d'escriure per motius suposadament personals. No obstant això, com ha posat de relleu la investigació dels

germans Sirera⁵⁰, en realitat ens trobem en uns anys de vacil·lació en què l'autor escriu, com a mínim, tres obres: *Angelito*, una sarsuela en un acte i en castellà redactada en col·laboració que va ser estrenada i publicada el 1864 però que passà sense pena ni glòria; una traducció d'una obra francesa no localitzada, *Los ardidés de Benito*; i un sainet musicat, *Què no serà!*, publicat per primera vegada en ESCALANTE (1995). Les dos darreres obres es conserven manuscrites en la Biblioteca Nacional. Probablement siga en estos anys quan Escalante abandona definitivament el camí de l'escriptura en castellà i se centra en el gènere que li havia reportat més èxit: el sainet en valencià. A partir del 1868 comença una època de producció contínua que s'estendrà fins al 1880 amb un total de 37 estrenes (36 si descomptem la traducció d'*El judío errante* de Sué). Es pot vore la distribució bibliomètrica de la producció dramàtica escalantina entre 1861 i 1895 en el **Gràfic 2**. En els quinze anys que van des de *La Consoladora...* fins a la seua mort, Escalante només estrena quatre obres més i en deixa altres quatre de pòstumes, si bé hem de destacar que entre estes escasses mostres creatives s'hi troben sainets tan reeixits com *La Patti de Peixcadors* (1884), *Un buen moso* (1889) o l'excel·lent *Les coentes* (publicada el 1895 dins les *Obras Completas*). Una relació tan exhaustiva com he segut capaç de fer de la producció escrita d'Eduard Escalante i Mateu es troba en la **Taula 2** a les pàgines següents.

En 1894 l'impressor Federico Doménech proposà al nostre autor l'edició de les seues obres completes⁵¹. Escalante accedí i col·laborà activament en el projecte si bé no arribà a vore'l conclòs. Pocs mesos després de la mort del dramaturg ixqué a la llum una edició que prometia 56 peces i un pròleg de Teodor Llorente però que només arreplegava 47 obres dramàtiques: Escalante havia preferit deixar a banda les obres primerenques (els miracles i *Raquel*), de les que probablement no se sentia massa pagat, així com les traduccions, la sarsuela en castellà *Angelito* i un sainet que com ja hem dit no havia arribat a escena, *Què no serà!*. De fet, si ajuntàrem les obres despenjades sumariem 8, que junt a les 47 impreses fan 55, quasi les 56 promeses (tal volta quede per identificar algun altre manuscrit, traducció o adaptació). En tot cas, l'edició de Doménech passà a ser la de referència per a estudiar l'obra escalantina fins la revisió crítica publicada per Josep Lluís i Rodolf Sirera en 1995 i que recull, com diu el seu títol, el *Teatre original complet* d'Eduard Escalante i Mateu. Per al present treball m'he basat en la segona edició de Doménech (ESCALANTE, 1922-1923), que és la mateixa que la primera però entregada en fulletons⁵², aprofitant les notícies que sobre els manuscrits, i en l'edició dels Sirera (ESCALANTE, 1995).

⁵⁰ ESCALANTE, 1995: 327-329.

⁵¹ FERRERES, 1967: 114.

⁵² FERRERES, 1967: 164.

Una volta delimitada la producció escalantina cal decantar-se per l'anàlisi de tota la seua obra o fer una selecció de la mateixa. Evidentment, el títol d'este treball ja dóna una pista dels criteris seguits. Efectivament, he considerat convenient centrar-me en l'obra teatral original, rebutjant l'entrada les narracions, els poemes i les traduccions. Concretament he treballat els sainets publicats en època de l'autor, categoria que abraça la major part de les obres d'Escalante. Els sainets són peces curtes, poques vegades de dos actes, estructura senzilla, vis còmica i vocació popular que en ocasions estan musicats —alguns es poden considerar com a autèntiques sarsueles—. Llevat d'*Angelito*, que està escrita exclusivament en castellà, tots els altres tenen al valencià com a llengua de molts —en pocs casos de tots— els personatges que hi intervenen. Comptant amb els possibles excessos que la sàtira pugua justificar, estes peces formen un conjunt prou homogeni que compartixen la característica reconeguda d'extraure escenes de la realitat quotidiana de la menestralia urbana de la ciutat de València —a la que l'autor pertanyia i coneixia molt bé— i que són l'objecte d'atenció del meu estudi. He exclòs els miracles vicentins pel seu component taumatúrgic, encara que de *La muda* se'n podrien traure sucoses observacions. Així mateix queden fora *Raquel*, un drama de tema històric i que per tant divergix massa del grup restant, i una obreta inèdita menor, *Què no serà!*, que ni s'estrenà ni va merèixer que l'autor la considerara digna de formar part de l'edició Doménech i que tampoc ens aportaria gran cosa. En resum, m'he basat en el conjunt de peces publicat en la primera edició de les obres completes, que com he escrit adés té la peculiaritat d'haver segut preparada amb la col·laboració de l'autor. L'única excepció és *Angelito*, que no es publicà en les *Obras Completas* editades per Doménech segurament atenent al criteri d'incloure només el teatre valencià, entenent com a tal l'escrit almenys parcialment en esta llengua, però que sí té alguns elements dignes de menció com vorem al llarg del present treball.

Taula 2. EDUARD ESCALANTE I MATEU (1834-1895). *Opera Omnia*

Ref. ⁵³	Títol	Any estrena	Any 1ª edició ⁵⁴	Orde OC (1922-23)	Pàg. OC	Pàg. TC
MV1	<i>Milacre de la Muda.</i>	1855				27
MV2	<i>Milacre titulat La vanitat castigada.</i>	[1885]				49
Po	Diverses poesies. ⁵⁵		[ca. 1855]			
D	<i>Raquel.</i>	no	1858			69
S1	<i>El deu, dèneu i noranta.</i>	1861		I.1.	I.11	175
S2	<i>La casa de Meca.</i>	1862	1867	I.2.	I.43	213
S3	<i>La sastresseta.</i>	1862	1867	I.3.	I.81	253
Mo	<i>Què no serà!</i> ⁵⁶	no	[ca.1862-1868] ⁵⁷			291
Tr1	<i>Los ardidés de Benito.</i> ⁵⁸	no	[ca.1862-1868]			
Sc	<i>Angelito.</i> ⁵⁹	1864				325
S4	<i>Un grapaet i prou.</i>	1868		I.4.	I.115	373
S5	<i>La processó per ma casa.</i>	1868		I.5.	I.157	423
S6	<i>El bou i la mula i l'àngel bovo.</i>	1868	1871	I. 6.	I.187	467
S7	<i>Bufar en caldo gelat.</i>	1869		I.7.	I.217	501
S8	<i>En una orxateria valenciana.</i>	1869		III.40	III.141	545
S9	<i>Una nit en la Glorieta.</i>	1870		I.8.	I.253	581
S10	<i>La falla de Sen[t] Jusep.</i>	1870		I.9.	I.285	623
S11	<i>El trovador en un porxe.</i>	1870		I.10.	I.319	665
S12	<i>A la vora d'un sequiol.</i>	1870	1871	I.11.	I.351	707
S13	<i>La "senserrà" del mercat.</i>	1871		I.12.	I.383	747
S14	<i>La xala.</i>	1871		I.13.	I.417	791

⁵³ D, drama; Mo, manuscrit original; MV, miracle vicentí; N, narració; Po, poesia; S, sainet o sarsuela en valencià; Sc, sarsuela en castellà; Tr, traducció.

⁵⁴ Quan és diferent a la data d'estrena.

⁵⁵ Publicades en els diaris d'Alacant *El Iris* i *La Palma* i de València *La Flauta*, *El Rehilete* i *El Rubí* (FERRERES, 1965:12).

⁵⁶ Manuscrit d'una peça musicada conservat en la BNE.

⁵⁷ Entre claudàtors les dates probables de redacció d'aquelles obres que no s'arribaren a publicar i que es conserven manuscrites —Mo i Tr1— (ESCALANTE, 1995: 328).

⁵⁸ Manuscrit en castellà conservat en la BNE, probable traducció d'una obra francesa no identificada (ESCALANTE, 1995: 328).

⁵⁹ Sarsuela en castellà escrita en col·laboració de Francisco de Paula Rochano. Es va estrenar el 16 de gener del 1864 amb música de Santiago Arcas.

S15	<i>El rei de les criailles.</i>	1872		I.14.	I.453	829
S16	<i>Barraca en lo Cabanyal.</i>	1872		I.15.	I.485	867
S17	<i>Un torero d'estopa.</i>	1872		I.16.	I.521	907
S18	<i>Jeroni i Riteta.</i>	1872		I.17.	I.553	945
Po	Quatre epigrames publicats dins <i>Niu d'abelles</i> ⁶⁰		1872			
S19	<i>El tio Cavil.la [Divertir-se en un poblet.]</i>	1873		I.18.	I.587	981
S20	<i>Fugint de les bombes!</i> ⁶¹	1873		II.19.	II.7	1049
Tr2	<i>El judío errante.</i> ⁶²	1875				
S21	<i>L'escaleta del dimoni.</i>	1874		II.20.	II.41	1085
S22	<i>La Moma.</i>	1874		II.21.	II.81	1131
S23	<i>Als lladres!</i> ⁶³	1874		II.22.	II.119	1169
S24	<i>Una sogra de castanyola.</i> ⁶⁴	1875		II.23.	II.159	1215
S25	<i>Endevina, endevinalla [El tio Perico.]</i>	1876		II.24.	II.221	1281
S26	<i>Mentirola i el tio Lepa.</i>	1875	1876	II.25.	II.257	1321
S27	<i>Tres forasters de Madrid.</i>	1876		II.26.	II.289	1353
S28	<i>Les tres palomes.</i>	1876	1877	II.27.	II.349	1419
Tr3	<i>Los buscadores de oro.</i>	n.c.	1876			
S29	<i>Les xiques de l'entresuelo.</i>	1877		II.28.	II.383	1455
S30	<i>Tonico!</i>	1877		II.29.	II.419	1495
S31	<i>Des de dalt del Micalet.</i>	1877		II.30.	II.455.	1533
S32	<i>L'agüelo Cuc.</i> ⁶⁵	1877		II.31.	II.485	1563
S33	<i>El xiquet del Milacre.</i>	1878		II.32.	II.521	1601
S34	<i>Oros són trumfos [Un solero de l'hortet.]</i>	1878		II.33.	II.555	1637
S35	<i>Les criaes.</i>	1878		II.34.	II.583	1667
Po	<i>La comare.</i> ⁶⁶		[ca. 1878]			

⁶⁰ LLOMBART, C. (1872). *Niu d'abelles. Antologia.* (FERRERES, 1967: 152).

⁶¹ Escrita en col·laboració de Joaquim Balader i José Ovara.

⁶² Adaptació del drama d'Eugène Sué feta en col·laboració de Francesc Palanca i Roca (FERRERES, 1967: 94).

⁶³ Ab música de Benet Monfort, estrenada el 3 de setembre del 1874.

⁶⁴ L'autor fa constar la següent advertència: "La lectura de una obra francesa *La poule et ses poussins* me sugirió la idea de escribir la presente comedia; pero así como cumple a mi conciencia hacer esta declaración, también debo manifestar que el diálogo, los caracteres de los personajes y los detalles de la obra son completamente originales." (ESCALANTE, 1995: 1221).

⁶⁵ Estrenada el 8 de novembre del 1877 amb música de Rigoberto Cortina.

⁶⁶ En: C. LLOMBART (comp.). *Tipos d'auca. Retratos, carases y carasetes, pintats á la valensiana per varios artistas de la terra del ché, trets á llum pera diversió y recreo del public per Constantí Llombart.* Valencia, Imprenta de Manuel Alufre, [s.a.], p.207-212. Tret de BLASCO, 1981-86: 112-118, qui reproduïx i comenta la composició junt als versos dedicats a la curandera creats per Lluís Cebrián (p. 175-181 de l'obra citada).

Po	<i>La matinà del dia de la Mare de Déu.</i> ⁶⁷		1878			
S36	<i>Els nòvios de ma cunyà.</i>	1879	1880	II.35.	II.615	1703
S37	<i>Corruixetes.</i>	1880		III.36.	III.9	1741
S38	<i>L'herència del rei Bonet.</i>	1880		III.37.	III.41	1779
S39	<i>La consoladora [, casa de empeños y préstamos].</i>	1880		III.38.	III.75	1819
S40	<i>La Patti de Peixcadors.</i>	1884		III.39.	III.105	1855
S41	<i>Matasiete, espantaocho.</i>	1884		III.41.	III.171	1897
S42	<i>Lepe i Talala.</i>	1886	1895	III.42.	III.209	1941
Po	<i>La mona de Pasqua.</i> ⁶⁸		1886			
S43	<i>Un buen moso.</i>	1889	1890	III.45.	III.297	1979
N1	<i>¡En el Campo!</i> ⁶⁹		1890			
N2	<i>Un candidato.</i> ⁷⁰		1893			
N3	<i>Las orejas de Maymón.</i> ⁷¹		1894			
S44	<i>Trapatroles.</i> ⁷²	1895 (pòstum)	[1895] ⁷³	III.43.	III.237	2021
S45	<i>Tadea la cossetera.</i>	(pòstum)	[1895]	III.44.	III.269	2057
S46	<i>Bolot de oros i mà.</i>	(pòstum)	[1895]	III.46.	III.333	2089
S47	<i>Les coentes.</i>	(pòstum)	[1895]	III.47.	III.361	2125
Po	<i>Tonet el saragatero.</i> ⁷⁴		1898			
Po	Poesia inedita en castellà dedicada als seus amics. ⁷⁵		-			

⁶⁷ En: C.Llombart, *Tabal y Donsayna, Fiestas, Costums y Mals visis pintats a la valenciana...* Valencia, 1878. També apareix publicada en: C. Llombart, *Los fills de la morta-viva*. Valencia, 1883 (FERRERES, 1967: 153).

⁶⁸ Romanç festiu premiat en els Jocs Florals celebrats per Lo Rat Penat el 1886 (FERRERES, 1967: 92-93). Publicat en *Las Provincias* el 8 de maig del mateix any i en l'*Almanaque* de 1887 (FERRERES, 1967: 153).

⁶⁹ Narració, en *Las Provincias. Almanaque para 1890*, pp. 145-156 (SIMBOR, 1997: 367).

⁷⁰ Narració, en *Las Provincias. Almanaque para 1893*, pp. 235-245 (SIMBOR, 1997: 367).

⁷¹ Narració, en *Las Provincias. Almanaque para 1894*, pp. 149-153 (SIMBOR, 1997: 367).

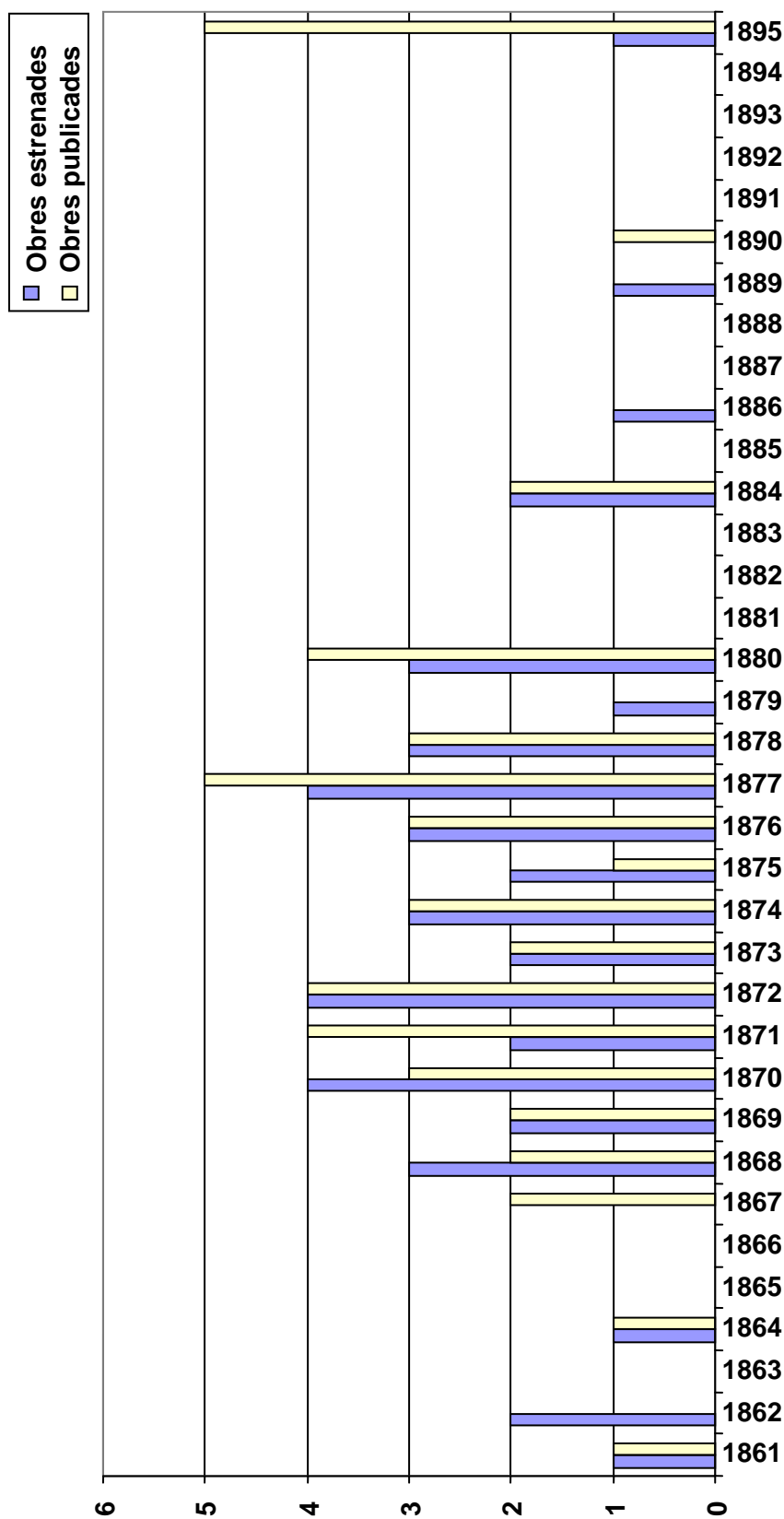
⁷² El compositor Asenjo Barbieri havia encomanat a Escalante un sàinet valencià que volia musicar. Malauradament morí abans de poder fer efectiva la col·laboració (FERRERES, 1967: 107, 138). De fet, el propi Escalante morí pocs mesos abans de la seua estrena el 19 de desembre del 1895.

⁷³ La primera edició d'este sàinet i dels tres següents va ser dins l'edició de les *Obras Completas* [1895] publicada per F. Doménech.

⁷⁴ En: *Capolls de rosa*. Edicions de Lo Rat Penat, 1898 (FERRERES, 1967: 153).

⁷⁵ Segons FERRERES (1967: 153), esta poesia és propietat del Sr. Gayano Lluch.

Distribució de les estrenes i publicacions dels sainets originals d'Eduard Escalante i Mateu per anys naturals (1861-1895).

Gràfic 2. Producció dels sainets d'Escalante distribuïda per anys naturals. Es pot observar com l'època de major productivitat va dels anys 1867 a 1880 (36 estrenes i 38 primeres edicions originals, excloent per tant les traduccions), si bé encara esperen obres tan reeixides com *La Patti de Peixcadors* (1884) o *Un buen moso* (1889) i l'excel·lent obra pòstuma *Les coentes*.

